

**ЎЗБЕКИСТОН АЛОҚА ВА АХБОРОТЛАШТИРИШ АГЕНТЛИГИ ТОШКЕНТ
АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ**

Остонова Раъно Мусурмановна

**РНР ТЕХНОЛОГИЯСИ АСОСИДА ФЕРМЕР ХЎЖАЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ
САВДОСИНИ АМАЛГА ОШИРУВЧИ ВЕБ САЙТ ЯРАТИШ**

5523600- «Электрон тижорат»
йўналиши бўйича бакалавр даражасини
олишга

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

БМИ кўриб чиқилди ва ҳимояга
тавсия этилди
“Электрон тижорат” кафедраси
мудири т.ф.д., профессор
М.С.Якубов _____

«___» _____ 2010 йил

Меҳнат муҳофазаси ва
техника хавфсизлиги
Агзамова М. _____

Илмий раҳбар:
“Электрон тижорат”
кафедраси ассистенти
Д.Н. Рахматов _____

«___» _____ 2010 йил

«___» _____ 2010 йил

ТОШКЕНТ – 2010 йил

**ЎЗБЕКИСТОН АЛОҚА ВА АХБОРОТЛАШТИРИШ АГЕНТЛИГИ ТОШКЕНТ
АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ**

Ахборот технологиялари факультети **Электрон тижорат** кафедраси **(5523600) Электрон тижорат** йўналиши (мутахассислик)

ТАСДИҚЛАЙМАН

Кафедра мудири

Якубов М.С. _____

2010 йил “__” _____

Битирув малакавий ишига

Т О П Ш И Р И Қ

Остонова Раъно Мусурмановна

(фамилияси, исми, отасининг исми)

1. Иш мавзуси “РНР технологияси асосида фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи веб сайт яратиш”

2. 2010 йил “__” _____ даги _____ - сонли буйруқ билан тасдиқланган

3. Ишни ҳимояга топшириш муддати _____ йил

4. Ишга оид дастлабки маълумотлар: Техник адабиётлар, Интернет, Ziyonet базаси

5. Ҳисоблаш-тушунтириш ёзувнинг мазмуни (ишлаб чиқиладиган масалалар рўйхати): I-Боб. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи интернет дўконларнинг ҳозирги ҳолати; II БОБ. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси интернет дўконини rhr технологияси асосида яратиш; III Боб. Фермер хўжалик маҳсулотлари электрон савдоси веб сайтини яратиш технологияси; IV Боб. Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги.

6. График материаллар рўйхати: Power Point дастурида қилинган презентацион материал

7. Топшириқ берилган сана _____ Раҳбар _____

(имзо)

Топшириқ олдим _____

(имзо)

8. Ишнинг айрим бўлимлари бўйича маслаҳатчилар

Қисм	Маслаҳатчи ўқитувчининг Ф.И.Ш.	Имзо, сана	
		Топширик берилди	Топширик олинди
Кириш	Д.Н.Рахматов	17.02.2010	17.02.2010
Назарий қисм	Д.Н.Рахматов	09.03.2010	09.03.2010
Асосий қисм	Д.Н.Рахматов	27.03.2010	27.03.2010
Амалий қисм	Д.Н.Рахматов	15.04.2010	15.04.2010
Якуний қисм	Д.Н.Рахматов	13.05.2010	13.05.2010
Мехнат муҳофазаси ва техника хавфсизлиги	М. Агзамова	29.05.2010	29.05.2010

9. Ишни бажариш графиги

Т/р	Иш қисмларининг номи	Бажариш муддати	Раҳбар (маслаҳатчи белгиси)
1	I Боб. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи интернет дўконларнинг ҳозирги ҳол	28.01.2010	
2	II Боб. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси интернет дўконини php технологияси асосида яратиш	20.02.2010	
3	III Боб. Фермер хўжалик маҳсулотлари электрон савдоси веб сайтини яратиш технологияси	27.03.2010	
4	IV Боб. Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги	29.05.2010	

Битирувчи _____
(имзо)

2010 йил «__» _____

Раҳбар _____
(имзо)

2010 йил «__» _____

Мазмуннома

Ушбу битирув малакавий ишида фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи интернет дўконларнинг ҳозирги ҳолати, фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи интернет дўконини php технологияси асосида ташкил этиш таъминлари, PHP дастурлаш тили асосида фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи веб сайтни яратиш технологияси ёритилган.

PHP технологияси асосида фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи динамик веб сайт структураси тақлиф этилди ва шу структура асосида web-сайт яратилди.

Аннотация

В данной выпускной квалификационной работе описаны и рассмотрены товары фермерных хозяйств, система организации торговли, проблемы ее осуществления, а также организация покупки продуктов с Интернета через веб-сайта, формирование и реализация этой системы.

Предложена структура динамической Web-страницы разработанной на основе PHP технологии, которая осуществляет покупки и на основе этой структуры создана Web-страница.

Abstract

In this final qualifying work are highlighted and discussed products of farmers, the system of trade, the challenges to its implementation, as well as the organization purchase products online through the website, the formation and implementation of this system.

The structure of dynamic Web-page was developed based on PHP technology, which provides shopping and on the basis of this structure, created Web-page.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	11
I-БОБ. Ўзбекистонда ФЕРМЕР ХЎЖАЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ САВДОСИНИ АМАЛГА ОШИРУВЧИ ИНТЕРНЕТ ДЎКОНЛАРИНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ.....	13
1.1 Ўзбекистон Республикасидаги Интернет дўконлар фаолияти таҳлили.....	13
1.2 Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширишда Интернетдан фойдаланиш	16
1.3 Фермер хўжалик маҳсулотлари электрон савдосини ташкил этиш ва такомиллаштириш	21
1.4 Битирув малакавий ишининг мақсади ва вазифалари.....	28
I бобга хулоса.....	29
II БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ САВДОСИ ИНТЕРНЕТ ДЎКОНИНИ РНР ТЕХНОЛОГИЯСИ АСОСИДА ЯРАТИШ	30
2.1 Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширишда рекламани ташкиллаштириш.....	30
2.2 Фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўконини маълумотлар базаси ва сервердан фойдаланиш.....	35
2.3 РНР технологияси асосида фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўконини Web дизайнини яратиш.....	43
II бобга хулоса.....	48
III БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ ЭЛЕКТРОН САВДОСИ ВЕБ САЙТИНИ ЯРАТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ.....	49
3.1 Фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўконини яратишнинг дастурий воситалари.....	49
3.2 Фермер хўжалик маҳсулотлари электрон савдоси веб сайт структураси ва фойдаланиш технологияси.....	53
3.3. Фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўкони савдосида тўловларни амалга ошириш технологияси.....	61
3.4. Фермер хўжалик маҳсулотлари электрон савдоси веб сайтнинг хавфсизлигини таъминлаш	68
III бобга хулоса	72

IV БОБ. ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ.....	73
4.1.Вибрация(титраш) ишлаб чиқаришдаги зарарли омил сифатида.	73
4.2.Фавкулодда вазиятлар.....	78
4.2.1. Фавкулодда ҳолатлар вақтида корхоналарда тургун ишлашини таъминлаш.....	81
4.2.2. Фавкулодда ҳолатлар оқибатларини бартараф этиш.....	83
ЯКУНИЙ ХУЛОСА.....	86
АДАБИЁТЛАР.....	88
ИЛОВА.....	90

Кириш

Ҳар қандай давлат ва жамиятнинг ривожланишида “ташқи сиёсат”, “ички сиёсат”, “иқтисодий сиёсат”, “ижтимоий сиёсат”, “ҳуқуқий сиёсат”, “аграр сиёсат”, ҳарбий сиёсат”, “кадрлар сиёсати”, “экологик сиёсат” ва бошқа турлардаги сиёсат йўналишлари жуда муҳим рол ўйнайди.

Ана шу сиёсатларнинг ичида энг муҳимларидан бири ижтимоий сиёсатдир. Сабаби, ҳар қандай давлатда аҳолининг ижтимоий масалаларини ҳал қилиш, шу жумладан аҳолига қулай ва замонавий шарт-шароитлар яратиш, аҳолининг турмуш даражасини яхшилаш, улар фаровонлигини таъминлаш, аҳолини иш, ҳар кимнинг қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ижтимоий таъминот олиши, пенсиялар, нафақалар ва ижтимоий ёрдам олиши, малакали тиббий хизматдан фойдаланиши, ичимлик суви, табиий газ, электр энергияси ва ҳаказолар билан таъминланганлиги ушбу мамлакатнинг тинчлигини, оқойишталигини, барқарорлигини ва тараққиётини белгилаб беради.

Шу жумладан фермер хўжаликлари ривожланишида уларнинг молиявий-иқтисодий барқарорлигини таъминлаш ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Қишлоқда меҳнат қилувчи фермерлар ва аҳолининг даромадини ошириш мақсадида ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш дастурини амалга ошириш доирасида 2009 йилда 840 километрлик коллектор-дренаж тармоқлари, 250 та дренаж кудуқлар, 15 та мелиорация насос станциялари ва иншоотлари қурилди ҳамда реконструкция қилинди. Ўтган йили ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга қаратилган лойиҳаларни амалга ошириш учун 130 миллиард сўм маблағ йўналтирилди. Натижада 240 минг гектардан ортиқ суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолати яхшиланди ва бу қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигини, фермер хўжаликларининг даромадини ошириш имконини беради.

Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини ривожлантириш ҳозирги кунда долзарб муаммолардан бири саналади. Мана шу муаммоларни ҳал

қилиш учун ахборот технологияларидан кенг фойдаланиш орқали улкан имкониятлар эшиги очилади. Бунинг учун электрон кўриниш кўринишдаги тижоратни ривожлантириш муҳим саналади. Замонавий ахборот технологияларидан оқилона фойдаланилган тақдирда, электрон тижоратни ривожлантириш самарасида бизнесни бошқариш самарадорлигини кўп марталаб ошишининг эркин ва ишончли мисолини кўриш мумкин.

Мавзунинг долзарблиги шундан иборатки, бугунги кунда электрон тижорат тушунчаси маҳсулотнинг электрон кўринишдаги маълумотлардан фойдаланиб савдо қилишни ўз ичига олади. Ҳозирда кўпчилик харидорлар маҳсулот ва хизматларни излаш, нархларни солиштириш ва келишувларни олиб боришда интернет тармоғидан фойдаланишни афзал кўрадилар. Бунда улар вақтдан ва ортиқча харажатлардан ютадилар. Бу турдаги савдо шаклидан фойдаланиш ҳар иккала томон учун ҳам қулай ва тезкор восита ҳисобланади. Шу сабабли, тижорат юритишда замон талабига биноан маҳсулот ва хизматларни кенг оммага таклиф этиш ва сотишда интернет технологияларидан фойдаланган ҳолда, электрон дўконларни яратиш айтиш мумкин.

Ушбу битирув малакавий ишининг мақсади РНР технологияси ёрдамида фермер хўжалик маҳсулотларини таҳлил қилиш, ўрганиш, электрон тижорат юритишда ҳар иккала томон савдо қатнашувчиларига тааллуқли бўлган муҳитни лойиҳалаш, ва унинг ишини ташкил этиш стратегиясини аниқлаш, электрон бизнеснинг бугунги кунда бутун дунёда, жумладан Республикамиздаги аҳволи таҳлили, ҳамкорлар ва мижозлараро тижорат, интернет дўконни қулай интерфейсини яратиш методлари ва тамойилларини, уларга қўйиладиган талабларни аниқлаш, таҳлил қилиш, шу билан бирга лойиҳалаштиришда фойдаланиладиган дастурий воситаларнинг муҳокамаси кўришдан иборат. Ишнинг натижаси сифатида РНР технологиялсига асосланган фермер хўжалик маҳсулотларини сотиш ва харид қилиш динамик веб саҳифаси ишлаб чиқиладиган.

I-БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ САВДОСИНИ АМАЛГА ОШИРУВЧИ ИНТЕРНЕТ ДЎКОНЛАРНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ

1.1 Ўзбекистон Республикасидаги Интернет дўконлар фаолияти таҳлили

Ўзбекистон Республикасида ахборот технологияларнинг жадал ривожланиши билан бирга электрон тижорат соҳасида ҳам усиш суратлари кузатилмоқда. Бу борада 2004 йил 21 майда жорий қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Электрон тижорат" тўғрисидаги қонуни мисол бўла олади. Қонуннинг ижроси натижасида Республикада кўплаб Интернет дўконлар фаолият юрита бошлашди. Уларнинг асосий мақсади маҳсулотларни электрон кўринишда савдосини амалга оширишдан иборат. Бундай Интернет дўконларга мисол қилиб қуйидагиларни айтишимиз мумкин:

1. <http://www.dvd.uz> - Ушбу интернет-дўконда Сиз ўзингиз ва яқинларингизга диний-маърифий китоблар, DVD ва аудио дисклар, мушки анбарлар ва кўпгина бошқа нарсаларни харид қилишлари мумкин.
2. <http://meldina.uz> – интернет-дўконига ташриф буюриб, Сиз куннинг исталган вақтида ўзининг машхур анъаналарига эга бўлган шаҳарларда ишлаб чиқарилган ҳашаматли гиламларни харид қилиш имконига эгасиз. Бу ерда табиий ва синтетик толалардан яратилган гиламлар эътиборингизга ҳавола этилган.
3. <http://stroygorod.ek.uz> – интернет-дўкони ажойиб безак материалларини таклиф қилади. Сиз таклиф этилаётган товарларнинг кенг ассортименти билан танишиб, шу вақтнинг ўзида истаган товарни харид қилишингиз мумкин.
4. <http://gullar.uz> – Сиз яқин инсонингиз, ҳамкасбингиз, меҳрибон онангиз ёки бувижонингизни гулдаста ҳадия этиб хурсанд қилмоқчимисиз? «Тошкент гуллари» салони сизнинг хизматингизга

мунтазир. Ушбу гуллар салони энг нозик дидли мижозларни ҳам ўзининг антиқа гулдасталари билан хушнуд этади. Қувончли кунларингизни антиқа гулдасталар билан янада бўёқли қилинг!

5. www.kitoblar.com – Интернет дўкони китоб ва журналлар савдоси билан шуғулланади.
6. www.niga.uz – Мазкур интернет-дўкон «Endemo Group» компаниясига тегишли бўлиб, турли жанр ва йўналишларидаги адабиётларни тақдим этади.
7. www.rostel.uz – Мазкур интернет-дўконда Сиз мини АТС лар, улар учун мўлжалланган ҳар хил модуллар ва телефон апаратларини сотиб олишингиз мумкин. Интернет-дўконнинг кафолат СЕРВИС-МАРКАЗИ мутахассислари ҳар бир харидорга доимий техник ёрдам кўрсатадилар. Бундан ташқари интернет-дўконда телефон ва бошқа турли офис қурилмаларини таъмирлаш бўйича хизматлари таклиф этилган.
8. www.mp3.uz – бу мусиқа шинавандалари учун мўлжалланган, тез-тез янгиланиб ва кенгайиб турадиган, альбом, ижрочи ва йўналишлар бўйича қулай сараланган мусиқалар тўплами. Шунингдек ушбу сайтда янги мусиқий композициялар, видеоклиплар ва кинофильмларга саундтрекларни топиш мумкин. Сайтда жорий қилинган рейтинг тизими керакли композиция ёки клипни танлашингизда жуда ас қотади.
9. www.ferette.uz – Газ плиталар, кондиционерлар, чангютгичлар, музлатгичлар ва кўпгина бошқа уй ва ошхона техник воситалари.
10. www.icebox.uz – Мазкур интернет-дўконда дунёнинг етакчи ишлаб чиқарувчиларидан музлатгичлар, газ плиталари, совутгичлар, микротўлқинли печлар, кир ювиш машиналари, ошхона жихозлари ва бошқаларни сотиб олиш мумкин.
11. <http://daye.ek.uz> – интернет-дўкони ўз соҳасида эътиборга сазовор бўлган ишлаб чиқарувчи - DAYE нинг юқори сифатли боғдорчилик

техник воситаларини эътиборингизга ҳавола қилади. DAYE интернет-дўкони турли модефикациялардаги майса ўргич (газонокосилка) лар, триммерлар ва бошқа асбоб-ускуналарни харидорларга қониқарли нархларда таклиф қилади.

12. www.diamond.uz – Дунёнинг етакчи ишлаб чиқарувчиларининг концелярия товарлари интернет-дўкони

Электрон дўконда сифатли савдони ташкил қилиш компаниялар орасидаги рақобатни кучайтиради. Бу ўз-ўзидан махсулот сифати ошишига олиб келади.

Юқоридагиларни ҳисобга олинганда электрон дўконлар анча қулайликларга эга экан. Лекин, нима учун электрон дўконлар керак бўлиб қолди? - деган савол туғилиши табиий. Бу саволга жавоб тариқасида қуйидагилар санаб ўтиш мумкин:

- савдо-сотиқнинг янги имкониятлари кенгайтириш;
- фирмаларда харидорлар билан мулоқотининг чекланганлиги;
- харидорлар сонининг ошиши;
- сифатли махсулотларни кўпайиши ва ривожланиши;
- халқар интеграциянинг кучайиши.

Юқорида санаб ўтилган шароит ва имкониятлар электрон дўконларга эҳтиёж борлигини кўрсатади. Умуман олганда электрон тижоратнинг мақсадига қуйидагилар киради:

- мамлакатнинг барча ҳудудларидаги ва чет элдаги фирмалардан харидорларнинг бирдек махсулотларни танлаш имкониятини бериш;
- етакчи фирмалар , компаниялар ва бошқа ишлаб чиқариш корхоналари товарларни сотиш потенциалларидан фойдаланиш эвазига махсулотларнинг сифат даражасини ошириш;
- савдо-сотиқни иш фаолияти билан параллел равишда амалга ошириш имкониятини бериш;
- харидорларни махсулотларга бўлган эҳтиёжини қондириш ва савдо муҳитини кенгайтириш;

- узлуксиз савдо ярмаркаларини яратиш.

Шуни таъкидлаш жоизки ушбу Интернет дўконларни биз тўлақонли Интернет дўкон деб атай олмаймиз. Чунки биз бу дўконларда маҳсулотларни танлашимиз ва буюртма беришимиз мумкин, сотиш эса офлайн усулда амалга оширилади. Буларни биз Интернет витриналар деб атасак тўғрироқ бўлар эди.

Интернет-витриналар – бу серверда жойлашган реклама. Товар ҳақида барча маълумотлар мавжудлиги билан харидорлар ишончига кирган. Интернет витрина билан ишлаш учун харидордан озгина HTML билими талаб этилади.

1.2 Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширишда

Интернетдан фойдаланиш

Интернетнинг ривожланиши билан унинг имкониятлари янада ортиб бормоқда. Электрон тижорат савдосини ҳам Интернет орқали амалга ошириш, ҳозирги кунда электрон даромаднинг асосий йўналишларидан бири бўлиб қолмоқда. Электрон тижоратнинг ривожланиши ҳозирги пайтда социал-иқтисодий прогресснинг энг муҳим воситаси бўлган, ахборот коммуникацион технологиялар соҳасида кенг ривожланишнинг асосий белгиси ҳисобланади. Бунинг натижасида бозор қатнашчилари ўртасидаги ахборот алмашилишида ва битимлар тузишдаги ҳаражатларни қисқартириш мумкин.

Ўзбекистонда кўплаб йиллар мобайнида бизнесни ва бизнесга хизмат қилувчи бозор инфраструктура қурилмаларини қўллаб-қувватлашда АКТ дан фойдаланилмоқда. Хусусан, бу технологиялар ёрдамида акциялар, кўчмас мулк, техник ва кундалик ҳаётда ишлатиладиган маҳсулотлар электрон савдо-сотиқ жараёнлари олиб борилади. Тижорат банклари ва бошқа молия ташкилотларида клиентларга хизмат кўрсатишнинг электрон тизимлари ташкиллаштирилган.

Ўзбекистон ҳукумати электрон савдо-сотиқ АКТни қўллашдаги муҳим истиқболли йўналиш сифатида кўриб чиқмоқда. 2002-2010 йил ичида компьютерлаштириш ва ахборот коммуникацион технологияларни ривожлантириш дастури иштирокини кенгайтиришдир.

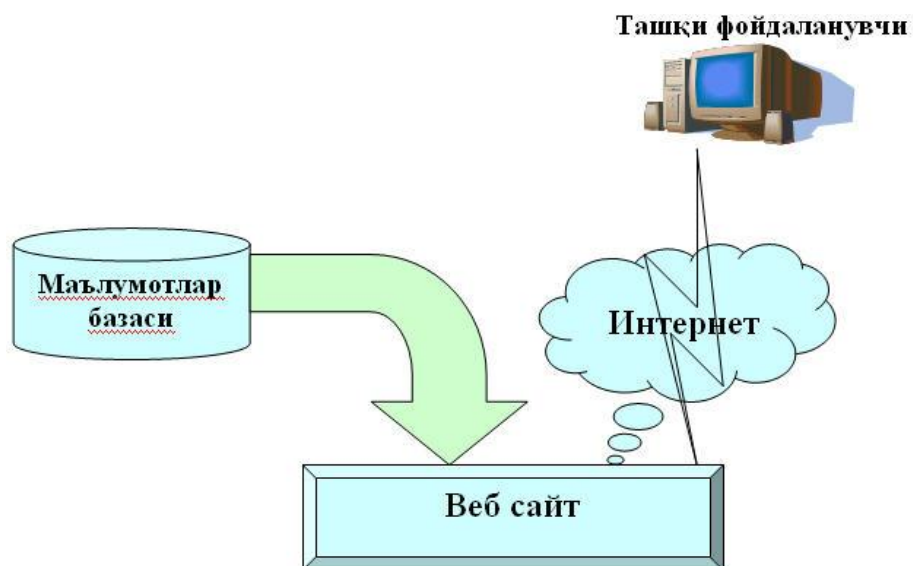
Электрон тижорат АКТни қўллаш мақсадида мамлакатнинг ноқулай географик ўрни, муҳим савдо коммуникация ва миллий бизнесимизнинг ривожлантиришдаги бошқа ноқулай факторларни четлаб ўтишга имкон беради. Жаҳон иқтисодиётида охириги йилларда кузатилаётган электрон тижоратга бўлган қизиқиш сусайганига қарамай, бу сектор жуда қизиқарлидир, чунки электрон тижоратнинг ривожлантирилиши товар алмашилишини сезиларли кучайтириб, баъзи бир товар ва хизматларга бўлган информацион вакуумни йукотиши мумкин.

Электрон тижорат мурожаатга чиқимларни 20-30% га тушириш имкониятини беради. Бундан ташқари у товар ва хизматлар бозорида амалга ошириладиган операциялар шаффофлик даражасини оширишга, рақобат муҳитининг ривожланишини ва ресурсларга бир хил ижозатни таъминлашга, ўзбек ишлаб чиқарувчилар маҳсулотларининг жаҳон бозорига чиқишини тезлаштиришга, тадбиркорлик фаолиятида янги стандартларни жорий этилишига имкон беради.

Фаолият кўрсатиш самарадорлиги бизнес учун ўта муҳим омил ҳисобланади. Қаттиқ рақобат муҳити мавжуд бўлган бир шароитта энг самарали компаниялар яшаб қолиши ва фойда келтириши мумкин. Бошқалар сингари натижаларга эриша олмайдиганлари инқироз бўлишига маҳкум этилгандир.

Шу сабабли ҳамма даврларда бизнес самарали бўлиши, фойда келтириши ҳамда мижозлар ва маҳсулот етказиб берувчилар билан алоқани таъминлаши керак. Барча даврларда муваффақиятли фаолият юритган корпорациялар коммуникация ва бошқарувнинг ҳар хил технологияларини ривожлантиришга фақат ўз бизнесини янада самаралироқ қилиш учун анча инвестициялар қўйиб келишган.

Жумладан бугунги кунда ривожланган мамлакатларда Интернет орқали йирикдаги миқдорнинг ҳисоб рақамларига кириб боришни таъминлайдиган замонавий банкларни тасаввур қилиш қийин. Бунинг ёрдамида миқдорлар уйдан ёки офисидан чиқмасдан пул жунатмаларини жўнатиш, ҳисоб рақамининг ҳолати тўғрисида ахборот олиш имкониятига эгадирлар. Бу уларни банк филиалига боришдан, навбатда кутиб туришлардан ҳалос қилади ва вақт, асаб ва пулни тежайди. Банк эса, ўз навбатида, ўз вазифаларини анча кам сонли ходимлар билан ҳал эта олиши мумкинлигидан фойдаланади. Чунки Интернет воситасида пул жўнатишда тўловни миқдорларнинг ўзлари расмийлаштирадilar, бу банкни тўлов топшириқларини банк ходимлари қўлда бажаришлари заруриятидан ҳалос қилади(Расм 1.1).

Расм 1.1. Интернет сайт архитектураси

Бунда ҳамма ютади. Банк ўз иши тезкорлигини оширади, боз устига анча маблағларни тежайди. Миқдорлар эса юқорироқ сифатли хизматлардан фойдаланганликларидан, боз устига анъанавий банк схемеларига қараганда анча тез хизматлардан фойдаланганликларидан хурсанд. Рақобат шароити амалда банкларга танлаш имкониятини бермайди: улар самарали ишлаш учун ахборот технологияларини жорий этишлари керак ёки бўлмасам бозордан сиқиб чиқарилишлари керак ва фойда кўриб ишлай олмайдилар, чунки ўз миқдорларининг анча қисмидан айриладилар.

Электрон тижорат ишлаб чиқарувчилардан рақобатбардош маҳсулот ва хизматларини кўрсатишни талаб қилади. Хусусан фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғуллануачи компаниялар ҳам электрон тижоратдан ўз маҳсулотларига савдодан олдин ва кейин хизмат кўрсатишни таклиф этиш учун фойдаланадилар, яъни ўз маҳсулотлари тўғрисида тўлиқ маълумот бериш ва харидор сўровларига тезда жавоб бериш керак.

Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосида электрон тижоратнинг асосий кулайликларидан бири савдо жараёнидаги харажатларни камайтиришдир. Савдо жараёнларини электрон кўринишга олиб борилиши вақт ва харажатни камайтириб, харидорлар учун нархларни камайтиришга олиб келади. Янги бизнес моделлар - виртуал ташкилот, виртуал агент, аутсортинг ва виртуал ишлар технологиялари тижорат ишларининг эффективлигини анча оширади. Бундан ташқари электрон тижорат янги хизмат турлари маҳсулотлар яратилишига олиб келади.

Электрон тижоратда товарлар ва хизматлар шакли икки турда бўлади: моддий ва номоддий. Номоддий маҳсулотлар (дастурий таъминот, патентли ахборот, бино проектлари ва х.к) интернет тармоғи ёрдамида тўғридан – тўғри узатилади, номоддий хизматларни тўғридан – тўғри тармоқда бажарилиши мумкин (транспорт чипталари, меҳмонхоналардан жой эгаллаш ва х.к). Интернет технологиялардан номоддий маҳсулот ва хизматларни етказиб беришда қўллаш иш жараёнини тезлаштиришга олиб келади.

Интернет миждозларга номоддий товарларни етказиб беришда транспорт вақтини тежашларига ёрдам беради. Товар етказиб бериш схемаси “ишлаб чиқарувчи – дистрибютер – дилер – истеъмолчи” дан иборат. Интернетдан фойдаланишнинг яна бир афзаллик томони шуки, масалан мебел буюм маҳсулотларини сотиб олмоқчи бўлган харидор тўғридан тўғри ишлаб чиқарувчига мурожаат этади ва ундан товар ёки хизматни қабул қилиб олади, албатта етказиб берувчиларни ҳисобга олган ҳолда.

Дунёдаги бирор - бир мамлакат тараққиётини ахборот алмашинувисиз тасаввур этиб бўлмайди. Ахборот алмашинуви кишилиқ жамиятининг турли тарихий босқичларида ҳам муайян шаклда ривожланиб келган. Бугунги ахборот асрида эса бу жараён янада фаоллашди. Биргина интернет тизими бутун ер юзини ўргимчак тўридек қамраб олганини ортиқча изоҳлашга ҳолат йўқ. Ахборот технологияларининг мислсиз тараққиёти дунё миқёсида яхлит ахборотлашган жамият шаклланишига олиб келгани исбот талаб қилмайдиган воқеликка айланди. Ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, дунёнинг турли нуқталарида яратилаётган илмий кашфиётлар, улкан техникавий имкониятлар, универсал технологиялар, ахборот тарқатишнинг глобаллашуви, яъни уларнинг бутун қурраи заминни қамраб олиш жараёни шиддат билан давом этмоқда. Бу жараёндан четда қолмаган Ўзбекистонда ҳам Интернет халқаро тармоғидан фойдаланувчилар сони 2008 йил бошига келиб 2 миллиондан ошиб кетганини алоҳида таъкидлаш лозим. Ана шундай шароитда, республикада ва бутун дунёда фаолият кўрсатаётган веб-саҳифаларда дунёвий воқеа-ҳодисалар ва шу қаторда электрон тижорат соҳасига оид ўзгаришлар ва янгиликлар ҳам кенг ёритилиб, барчамизни яқиндан таништириб боришда муҳим ўрин тутмоқда. Шу қаторда, электрон тижорат юритишда интернетда хусусий фирма фаолиятни ташкил қилиш ва бошқаришда веб – саҳифаларнинг ўрни алоҳида. Демак, муҳим ахборотларни ҳозиржавоблик, тезкорлик ва ҳолислик билан етказиб бериш ва самарали электрон тижорат юритишда интернет технологияларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Бироқ айнан глобал тармоқ электрон тижоратнинг ривожланишига қаттиқ туртки берди ва у катта корпорацияларгагина эмас, балки кичик ва ўрта тадбиркорларга ҳамда алоҳида шахсларга ҳам фойдаланиш имкониятини берди. Бу билан эса етказиб берувчилар ва истеъмолчиларнинг тобора кенгроқ доирасини электрон тижоратга жалб этиш мумкин бўлди. Электрон тижорат кундан — кунга товар ва хизматлар ассортиментини ошира бошлаган сари алоҳида шахсларни, корхоналарни, соҳаларни, давлат

муассасаларини ва нихоят давлатларни бир ҳамжамиятта бирлаштириб, ҳамкорларнинг ўзаро таъсири ахборот ва телекоммуникация технологиялари ёрдамида самарали ва тўсиқларсиз рўй беришига имкон берди.

Электрон тижорат бу бизнеснинг шундай бир турики, у тез ва тежамли йўл билан юритилади ва Интернет технологиялари, умуман, Интернет тармоғи орқали амалга оширилади. Масалан: чет элда, хусусан, дунёнинг иқтисодий ривожланган давлатларида бу ноодатий бўлган товарлар ва хизматлар савдо-сотиғи билан юз миллионлаб кишилар шуғулланади, электрон дўконларнинг сони эса ўн минглабларни ташкил этади. Умуман, шу соҳада айланадиган пул миқдорини ҳисобласак, бир неча триллион АҚШ доллари билан ўлчанади.

1.3 Фермер хўжалик маҳсулотлари электрон савдосини ташкил этиш ва такомиллаштириш

Ҳар қандай маҳсулотларни электрон кўринишда савдони амалга оширганда унинг моделларига асосланган ҳолда иш олиб боради. Шу жумладан фермер хўжалик маҳсулотларини ҳам. Қуйида электрон тижоратни юритишнинг замонавий моделларини, бунда бизнес ҳамкорлар характерли хусусиятлари ва ўзаро алоқалар ишлаш принципларини фермер хўжалик маҳсулотлари мисолида кўриб чиқамиз.

Электрон тижоратни юритиш моделлари синфлари. Ҳозирги кунларда турли хил электрон тижорат юритиш моделлари, кўпчилик давлатларда, иқтисодиётнинг турли йўналишларида, турли хил кўринишдаги (катта, кичик, ўрта) корхоналарда, давлат ташкилотларида ишлатилади. Электрон тижорат иш юритиш моделларининг умумий қабул қилинган синфлари, иш олиб борадиган томонларнинг иш жараёнига асосланади, яъни бунини шартли равишда “ишлаб чиқарувчи” ва “ҳаридор” деб номлаш мумкин бўлади. Синфларга бўлишдан мақсад, электрон тижоратни юритиш моделлари ишлаб чиқарувчи ва ҳаридорнинг аниқ кўринишлари бўйича фарқланади.

Ишлаб чиқарувчи ва харидорлар гуруҳига қуйидагилар киради:

- Давлат (Government).
- Компания (Business).
- Мижоз, харидор (Consumer).
- Ҳамкор (Partner).
- Корхона ходими (Executive).

Моделлар номланиши ишлиб чиқарувчи ва харидор номларидан олинади, масалан, инглиз тилида Business to Business ёки ўзбек тилида Компания – Компания, Business to Consumer ўзбек тилида Компания – Харидор ва ҳаказо. Моделларнинг қисқартирилган номланиши ишлаб чиқарувчи ва харидорнинг инглизча номининг бош ҳарфлари олинади ва орасига 2 сони қўйилади, масалан, B2B ёки B2C.

Электрон тижорат иш юритиш моделларининг синфларининг шу тартибда қуриш вариантларидан бири шуни айтиб ўтиш керакки, электрон тижорат моделларининг тузилиши, ҳозирги кундагидан қисман фарқ қилади. Иқтисодий ривожланган давлатларда асосан электрон тижоратнинг B2B, B2C, B2P, B2E, C2B, C2C, B2G, G2P моделлари ишлатилади. G2B (давлат - компания) ва P2G (ҳамкор - давлат) моделлари кам қўлланилади.

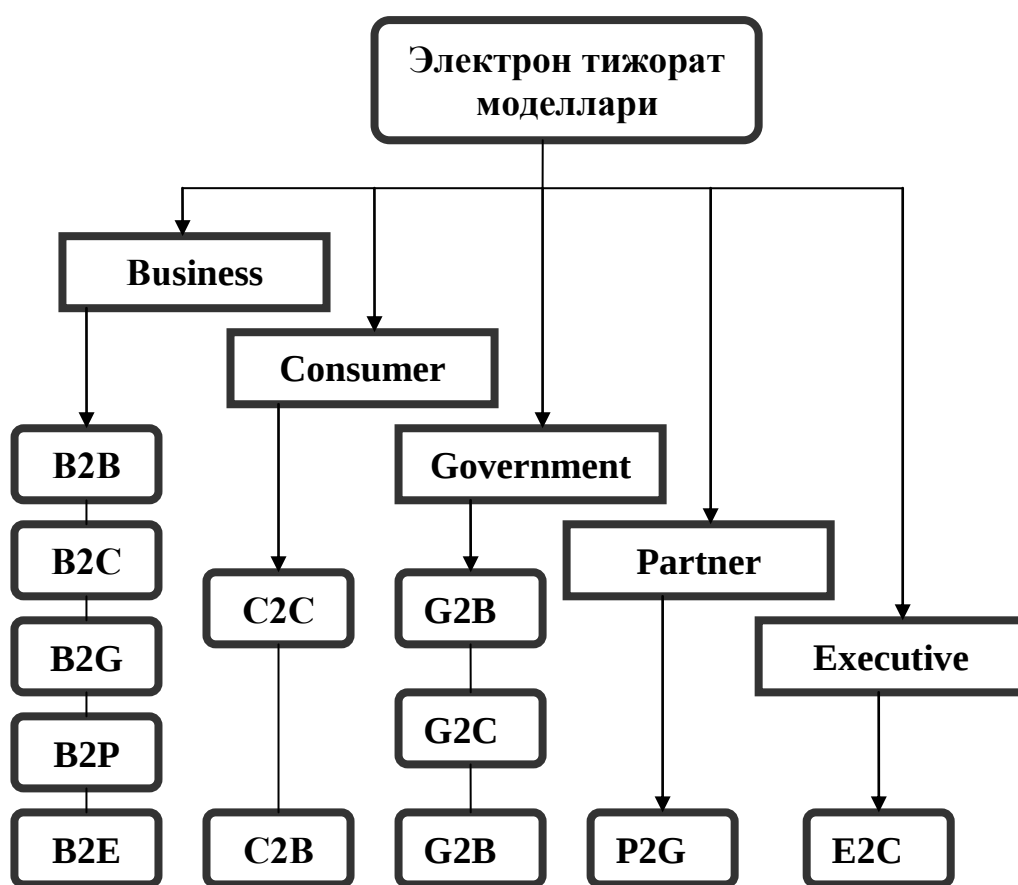
B2G ва G2C моделлари. Бу электрон тижоратнинг электронлаштириш жараёнларига давлатни ҳам иштирок этишини таъминлашнинг янги моделлари ҳисобланади. АҚШда масалан бу моделларни ривожланиш “Electronic Government” концепциясига асосланади, бу “Электрон тижорат бўйича Президент директиваси” (июль 1997 йилги) да ва бошқа бир қатор давлат давлат ҳужжатларида кўрсатилган йўналишларга таянади.

АҚШ давлат органлари ишларини ташкил этишда электрон тижоратнинг потенциал ўрнини қуйидагича белгилаш мумкин. Бир тарафдан B2G секторида электрон тижоратни қўллаш давлат аппарати иш фаолиятини молиялаштириш ва ташкилий ишларидаги камчиликларни камайтиради. Бошқа тарафдан G2C секторида электрон тижоратни юритиш, фуқаролар билан ишлаш жараёнини анча енгилаштиради ва бошқарув органлари

ишларининг “очиқлиги - мусоффолиги” таъминланади. Бунда бу каби ишларни инфраструктураси ва хизмат кўрсатиши шахсий компанияларга юклатилиши назарда тутилади.

Биринчи навбатда электрон тижорат воситалари солиқ йиғиш, фуқароларга керакли маълумоларни бериш, шартномаларни имзолаш ва шу каби ишлар хажмини камайтириш ва бу жараёнларни тезлаштириш учун ишлатилади.

Бу ҳозирда қўлланилиб келинаётган назарий ва амалий мумкин бўлган электрон тижорат моделлари синфлари қуйдаги расмда келтирилган.

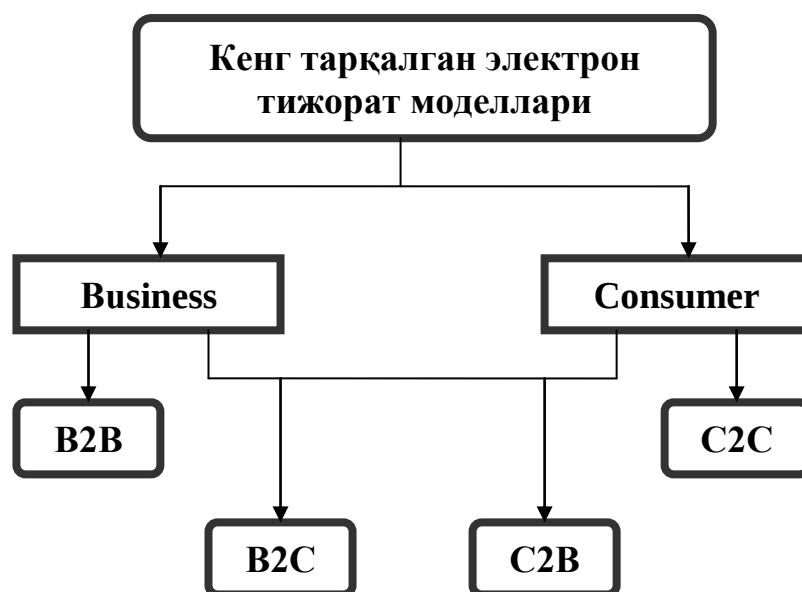
1.1-расм. Электрон тижорат моделлари синфи.

Электрон тижоранинг бу секторида йирик компаниялар IBM, Ариба ва Commerce One ўз лойҳаларини эълон қилишган. Бундан ташқари бошқа компаниялар бу соҳада ўз ишларини олиб бормоқда. Масалан FedCenter.com федерал ҳукумат учун электрон бозор ишларини олиб боради.

MyGovClub.com ҳукумат, ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оилалари учун шахсий ресурслар вазифасини бажаради, PowerTrust.com энергетика бозорида электрон оператор бўлиб хизмат қилади, StateGovCenter.com штатлар ҳокимияти ва ҳукумат органлари учун керакли бўлган маҳсулотлар харид қилиш электрон бозори ҳисобланади.

Кенг тарқалган электрон тижорат юритиш моделлари қуйидагилар:

- B2B - «компания - компания»;
- B2C - «компания - ҳаридор»;
- C2C - «ҳаридор - ҳаридор»;
- C2B - «ҳаридор - компания».

1.2-расм. Кенг тарқалган электрон тижорат юритиш моделлари.

“Компания - Компания” моделининг муҳим жиҳатлари B2B модели бўйича электрон тижоратни юритиш ўзаро алоқаларда, иш жараёнда тўлиқ автоматлаштирилган тизимлардан фойдаланиш самарали натижаларни беради. B2B модели 30 йил аввал яратилган бўлиб, ҳозирда жаҳонда кенг тарқалган модел ҳисобланади.

B2B модели икки хил мақсадларда ишлатилади. Биринчидан, икки ва ундан ортиқ компаниялар ўзаро савдо жараёнларида иштирок этишса, B2B

моделли қўлланилади. Масалан, компания интернет орқали ўз таклифларини юбориши, шартнома тузиши ва ҳисобни амалга ошириши мумкин.

Иккинчидан, B2B секторида электрон тижоратни юритишни ривожланган тизимларининг муҳим хусусияти, ахборот тизимлари ва корпоратив тизимлари билан интеграциясидир. Бу билан харид ва харажатлар жараёнигина эмас, бутун компанияни бошқариш тизимини ишлаб чиқиш таъминланади.

Электрон тижоратнинг ушбу модели электрон тижоратнинг энг самарали соҳаси ҳисобланади. Ички бозорда электрон бизнес ишларини юритиш, давлат ишлаб чиқарувчилари орасидаги янги тижорат алоқаларини ўрнатиш имконини беради, шу билан бирга, бир давлат миқёсидаги ишлаб чиқарувчилар хом-ашёлар ва қурилмалар билан таъминланиш жараёни чет давлатлардан импорт қилиш билан таққослаганда анча енгиллашади. B2B моделининг ҳалқаро миқёсидаги ўрни, давлатни жаҳон бозорига олиб чиқиш имконини беради.

B2B моделини қуриш ва унинг самарали ишлашини таъминлаш учун, бу модел қўлланиладиган бозор сегменти буни қабул қилишга ва жорий этиш масаласи ечимларини талаб қилади. Бу бозор сегменти маълум хажм, структура ва оммавийликка эга бўлиши керак. Албатта, шимолий Америка, шарқий Европа ва бошқа мамлакатлар хажм бўйича бозор кўрсаткичлари турлича бўлади. Агар Америка компаниялари B2B модели бўйича электрон тижоратни юритиш, бозорнинг йиллик даромади миллиардлаб доллар бўлган сегментларига йўналтирилган бўлса, бошқа давлатлар бу кўрсаткичга ҳали эга эмас.

Бозор ўз структурасига эга бўлиши керак, яъни (мева, металл, автосаноат ва шу каби структуралар) бир-биридан бозори, иштирокчилари билан фарқ қиладиган ва бунда уларга қўйилган аниқ қоидалар бўйича иш юритилади. Бозор яна оммавийликка эга бўлиши керак, агар бозорни компаниялар гуруҳи бошқарса ёки бозор монополиясига эга бўлса, бу бозор

сегментида электрон тижорат юритишнинг B2B модели кутилган натижаларни бермайди.

Бозор сегментидаги турли хил компаниялар ва иштирокчилар ўз мақсадлари йўлида иш юритишади, лекин B2B моделини қўллаш ва унда ишлаш барча учун самарали натижаларни беради. B2B модели жорий этилган ишлаб чиқарувчи компаниялар ўз маҳсулотларини, технологияларини сотишдан ва кейинчалик шу модел бўйича электрон тижорат ишларини олиб боришдан катта ютуқларга эришиш имкони юқори бўлади. Бу компаниялар ахборот ресурсларига эга бўлишлари ёки бунга тўла ҳуқуқли ҳамкори бўлиб қолади ва бу жараёндан даромад олишда иштирок этиш имконига эга бўлади.

Сотувчи ташкилотлар маҳсулотларни етказиб бериш занжирини қисқартириб, бозорни маҳсулотлар билан таъминлаш даражаси юқори бўлади, етказиш ҳаражатлари камайтирилади ва ҳар бир буюртма билан алоҳида ишлаш имконига эга бўлади.

Ҳаридор – компаниялар етказиб берувчи ва маҳсулотларини бир жойдан олиш, сифатли маҳсулотларнинг, нархларини камайтириш имкониятларига эга бўлади.

Ҳозирги пайтда жаҳон бозорида электрон тижоратнинг B2B сектори ҳажми юзлаб миллиард долларга тенг бўлди.

“Компания - Ҳаридор” моделининг муҳим жиҳатлари. B2C модели ўз маҳсулот ва хизматларини бевосита ўз ҳаридорларига сотиш жараёнларида ишлатилади. Бу модел кўп қўлланилганлиги ва анча тушунарли бўлгани учун оммавий ахборот воситаларида кўп ёритилади.

Шу моделга аниқ мисол сифатида Американинг китоблар савдоси билан шуғулланувчи йирик Amazon.com фирмасини кўрсатиш мумкин. Бу фирма жаҳонда 30 млн. ҳаридорига эга. Амазон.ком ўз меҳнат доирасини кенгайтириш мақсадида, янги тармоқ таъминоти моделини яратди, бу модел жаҳоннинг барча давлатларидаги ҳаридорларига ўз маҳсулотларини етказиб бериш имконини беради. B2C модели катта шаҳарлар ва кичик регионлар

аҳолиларини интернетга боғланиш ва тўловни амалга ошириш шартларида, маҳсулот ва хизматларга бир хил йўл очилишини таъминлайди.

B2B ва B2C лар орасида принципиал фарқлар мавжуд бўлиб, B2B модели қўлланилганда, контрагентлар (банклар, етказиб берувчилар ва бошқалар) кенг спектри жараёнда иштирок этади. Бу шуни англатадики, компания ходими компанияга зарур бўлган маҳсулот ёки хизматни ўрганиб чиқиши ва жараёнда иштирок этиши мумкин. Шу йўл билан талабни қўйишни, муддатни белгилаши ва етказилишини, ҳисобни олиб боришни режалаштириши мумкин бўлади, умуман олганда шу турдаги барча маълумотлар компания захираларини бошқариш тизимига киритилиши керак. Электрон тижоратнинг B2C моделини юритишда тижорат ишларини (харид, сотиш, тўлов ва ҳ.к.лар) интернет орқали олиб бориш, электрон тижоратнинг B2B модели каби кенг спектрдаги технологик ечимларни қўллаш талаб қилинади.[7]

B2C моделининг учта асосий хусусиятини санаб ўтаем:

Биринчи, кўп ҳолларда сотувчи савдо ишларини автоматлаштирилган тизимларсиз, ўзи, менежерлари ёрдамида олиб боради, кўпгина интернет дўконлар шу схемада иш олиб боради. Иккинчидан, бу модел учун ким хизмат кўрсатиши (жисмоний ёки юридик шахслар) фарқ қилинмайди. Бу моделда ҳам жисмоний, ҳам юридик шахслар иш олиб бориши мумкин. Учинчидан, Электрон тижоратни шу модел бўйича олиб боришни автоматлаштириш анча қулай ва осон ҳисобланади.

C2C (ҳаридор - ҳаридор) модели. C2C модели ҳаридорлар орасида ўзаро савдо ишлари жараёнида қўлланилади. Ҳаридорлар орасидаги шартномалар учинчи тараф – провайдер ёрдамида тез ва ишончли тузиш имконига эга бўлади. Шу моделда ишловчи йирик провайдерлардан бири Америка провайдери ebay.com ҳисобланади. Бу ерда ҳаридорлар орасидаги савдо жараёнлари интернет аукционлар кўринишида амалга оширилади. Бу йўналиш шартномаларни исталган вақтда амалга ошириш имконини беради, натижада ҳаражатларни анча қисқартиради.

C2B (ҳаридор-компания) модели. Бу моделда компаниянинг маҳсулот ва хизматлари учун қўйилган нархлар бўйича, ҳаридор ўз фикрини айтиши мумкин. Бу модел бошқа юқорида кўриб чиқилган моделлар каби ривожланмаган. Моделга мисол қилиб Американинг Priceline.com компаниясини олиш мумкин. Бу компания ҳаридорга маҳсулот ва хизматлар нархларини белгилаш имконини беради. Priceline.com компанияси шу нархларда сотувчи фирмаларни топувчи брокер вазифасини бажаради.

1.4 Битирув малакавий ишининг мақсади ва вазифалари

Мамлакатимизда фермер хўжалик ишларининг ривожланиши натижасида фермер хўжалик маҳсулотларини соиш ва сотиб олишнинг қулай усуллари ўйлаб топилмоқда. Бунинг учун электрон тижоратни жалб қилиш ва ундан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Сабаби, ҳозирги кунга келиб ахборот технологияларнинг ривожланишидан савдо жараёнлари электрон кўринишда тус олди. Шу жумладан фермер хўжалик маҳсулотларини савдосини электрон кўринишда амалга ошириш имкони туғилди.

Мазкур битирув малакавий ишнинг мақсади РНР технологиясига асосланган фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчи вб сайт яратишдан иборат. Ушбу кўзланган мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифаларни бажариш зарур:

1. Мамлакатимиздаги Интернет дўконлар фаолиятини таҳлил қилииш;
2. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширишда Интернетдан фойдаланишни таҳлил қилиш;
3. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосидаги электрон тижорат турларини кўриб чиқиш;
4. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширишда рекламани ташкиллаштириш;
5. РНР технологияси асосида фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўконини Web дизайнини ташкиллаштириш;

6. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи веб сайт структураси;

7. РНР дастурлаш тили асосида фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи веб сайтнинг хавфсизлик масалаларини ташкиллаштириш;

8. Меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлигини ишлаб чиқиш.

Битирув малакавий ишининг натижаси сифатида РНР технологиясига асосланган фермер хўжалик маҳсулотлари билан савдо қилувчи веб сайт яратилади.

I бобга хулоса

Фермер хўжалиги – бу мамлакат иктисодиётининг бозор муносабатларига утиш жараёнида вужудга келадиган мулкчилик шакллари билан бириктирилади. Фермер хўжалиги фаолияти билан боғлиқ шарт-шароитлар ва масалалар Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тугрисида»ги қонунида ўз аксини топган. Ушбу қонунга кўра фермер хўжалиги юқори таъминотлар асосида амалга оширилади.

Битирув малакавий ишининг биринчи бобида фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи интернет дўконларнинг ҳозирги ҳолати билан танишиб чиқилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикасидаги Интернет дўконлар фаолияти таҳлил қилинди, фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширишда Интернетдан фойдаланиш режалаштирилди ва фермер хўжалик маҳсулотлари савдосидаги электрон тижорат турлари кўриб чиқилди.

II БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ САВДОСИ ИНТЕРНЕТ ДЎКОНИНИ РНР ТЕХНОЛОГИЯСИ АСОСИДА ЯРАТИШ

2.1 Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширишда рекламани ташкиллаштириш

Ҳар қандай маҳсулотларни сотишда рекламанинг ўрни катта. Реклама маҳсулотларни миждозларга таништиради ва сотиб олишга ундайди. Маҳсулотлар рекламасига ажратилган маблағлар доирасида жами реклама воситаларидан самарали фойдаланиш режалаштирилади. Ривожланган бозор шароитида реклама нархсиз рақобатнинг кудратли қуролига айланади, шу сабабли унинг харажатлари ишлаб чиқариш харажатларига қараганда тезроқ ўсиб боради. Бизнинг Республикамизда айрим савдо рекламаси бирлашмалари иш олиб бормоқда, кўпгина саноат корхона ва ташкилотларида эса реклама бўлимлари йўқ. Бу нотўғри фикр чунки реклама маҳсулот савдосини ташкил этишдаги асосий омиллардан бири ҳисобланади. Айниқса фермер хўжалик маҳсулотлар рекламасини йўлга қўйиш улар учун нафақат ички бозор, балки хорижга маҳсулот сотишга ҳам имконият яратиб бериши мумкин.

Рекламани шундай турлари борки, у кенг оммага мўлжалланган эмас, балки таъсир доираси бироз чекланган. Бу усулдан фойдаланиш фирма учун доимий харидорларга эга бўлиш имкониятини беради. Мана шу усулни фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчи фирма мисолида кўриб чиқсак. Айтайлик бу фирма маҳсулотларини рекламага қўйди. Табиийки бунга аҳоли қатлами ва фермер маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчи ташкилотлар қизиқиш билдиришади. Бунга қизиқиш билдирган ташкилотларни маҳсулотни сотиб олишга йўналтириш учун улага ҳар хил чегирма ёки рағбатлантиришлар таклиф қилиш керак бўлади.

Ривожланган чет мамлакатларда бу ишлар илғор даражада йўлга қўйилган. Уларда ҳатто реклама учун маблағ сарфлашни ҳам ўзига хос усуллари мавжуд. Уларни мисол тарзида кўришимиз мумкин:

1. Белгилаб кўйилган фоиз усули. Рекламани маблағ билан таъминлаш ўтган йилги ёки бу йил кутиладиган савдо суммасидан муайян фоизини ажратишга асосланади. Аммо маҳсулот сотиш ҳажми камаядиган ҳолларда бу усул (реклама маблағи камайиб) ўзини оқламайди;

2. Рақибга мослашиш усули. Рекламага маблағ ажратиш рақибларнинг тегишли маблағларига мувофиқ келадиган даражада белгиланади. Бу усул реклама харажатлари билан бозордаги муҳсулотнинг солиштирма ҳиссаси ўртасида бевосита боғланиш борлигини назарда тутди. Ундан фойдаланиш самарадорлиги нисбий;

3. Энг кўп харажатлар усули. Реклама учун иложи борица кўпроқ маблағ ажратиш лозим. Бу усулни танлаш реклама харажатлари билан маҳсулот сотиш ҳажми ўртасида мустаҳкам сабабий боғланиш бўлгандагина ўзини оқлайди. Акс ҳолда харажатлар фирмага ортиқчалик килади.

4. Реклама харажатларига қараб товар оборотдан фойдаланиш усули. Товар обороти асосида реклама харажатлари математик моделларни танлаш йўли билан ҳисоблаб чиқилади. Товар оборотининг реклама фаолиятига маблағ ажратиш билан боғлиқлигини функция кўринишида тасаввур этиш мумкин.

Фермер хўжалик маҳсулотларининг кўргазма ва ярмаркаларнинг энг яхши томони - харидорларга товарни унинг хақиқий кийёфасида тақдим этиш имконияти борлигидадир. Кўргазма ҳам, ярмарка ҳам тижорат-томоша тадбирлари ҳисобланади. Уларнинг ўртасидаги фарқ шундан иборатки кўргазма исталган шаҳарда ҳар хил сабаблар билан, ҳатто товарсиз ҳам ташкил этилиши мумкин. Ярмарка эса қатъий суръатда ва мунтазам равишда бир жойда ўтказилади. Бундан ташқари, кўргазма ўз руҳига кўра асосан маърифий-тарғибот йўналишига эга, кўп ҳолларда унда "келажак товарлари" ҳам намоёниш қилинади. Ярмарка эса биринчи навбатда тижорат йўналиши билан ажралиб туради, унда ҳали талабдан қолмаган "эски" товарлар ҳам бўлиши мумкин. Бу кўргазма ва ярмаркаларда ҳар хил фермер хўжалик

маҳсулотларини етиштириб берувчи фермерлар ҳам қатнашишлари мумкин. Бу ўз маҳсулотини реклама қилишни яхши усулларида ҳисобланади.

Расм 2.1. Интернет рекламасининг ривожланиш даражаси

Фермер хўжалик маҳсулотлари рекламасини хорижий мамлакатларда ташкил этиш ўз маҳсулотларини дунё бозорларида сотиш имкониятини яратади. Хорижий давлатларда реклама ишларини олиб бориш шу мамлакатининг чет эллардаги дипломатик консулхоналари, бошқа ваколатхоналари ва махсус марказлар томонидан ташкил этилади. Чет эллардаги эҳтимол тутилган харидорларга намуналар бўйича шартномалар тузиш учун экспорт маҳсулот намуналари намойиш этилади. Бундай кўринишда чет элларда ташкил қилинадиган рекламалар катта аҳамият касб этади. Бундай марказлар ўзлари жойлашган мамлакатда ихтисослаштирилган кўргазмалар ташкил этиш бўйича кенг фаолият олиб боради: экспонент фирмаларга бепул кўргазма майдонлари беради, ўз ҳисобидан кўргазмани лойиҳалаш ва расмийлаштириш, очишни омалга оширади, кўргазма иштирокчиларига бозордаги ҳолатлар ҳақида ахборот етказиб беради. Биз

юқорида тўғридан-тўғри реклама ташкил этиш ҳақида гапириб ўтдик. Энди буни буни интернет тармоғи орқали ташкил этишни кўриб чиқамиз.

Рекламани интернет орқали жойлаштириш усулини таҳлил қилиб кўрсак. Бизнинг мамлакатимизда фермер хўжалик маҳсулотлари кўп етиштириб чиқарилади. Муболаға эмас бу маҳсулотлар чет эл харидорларини эътиборини ўзига жалб қилмай қолмайди. Бунинг учун реклама катта ўрин тутди. Мана шу ишларни яхши йўлга қўйиш учун эса тўғридан-тўғри реклама қилиш билан бир қаторда уни интернет орқали йўлга қўйиш лозим. Бу албатта оддий реклама усулига қараганда ҳам арзон ҳам тезкорлиги билан ажралиб туради.

Реклама саҳифаси ихтиёрий ташқи матнда процессор, ноширлик тизими ёки компьютер тақдмоти дастурларидан фойдаланган ҳолда яратилади. Яратилган ушбу саҳифа орқали фотосуратларни, видео, аудио, мултимедиа ёинки исталган кўргазмаларни намойиш этиш мумкин.

Рекламанинг яна бир тури мижозларга хабар юбориш. Хабарлар маълум бир шахсга жўнатилган бўлиши мумкин ёки бир неча ходимга бўлиши мумкин. Хабар материали ихчам тушунарли бўлиши шарт. Одатда бундай хабарлар бевосита мулоқатни юзага келишига ва мижозларни жалб этишга қаратилади:

1. Тижорат таклифлари – реклама материали бошқа реклама йўналишларидан фарқи шундаки, маълумот фирма фаолиятини тушунувчи шахсга қаратилган бўлади. Бунда бир ёки бир неча таклифлар келтирилади;

2. Ахборот варақаси – реклама материали маъноси ва кўриниши жихатидан хат рекламасига ўхшайди ва фирма иштирокчилари эътиборига қаратилган бўлади;

3. Откретка – бу реклама воситаси сифатида фойдаланилади. Унда реклама маҳсулоти ўз аксини топади, афзаллиги фирма тамғаси келтирилган бўлади. Уни жўнатиш ёки тақдим этиш мумкин;

4. Газеталарда реклама бериш – бугунги кунда кенг ва оммавий тус олган реклама усулларида бири хисобланади. Газета рекламасининг

афзаллиги кенг оммани таништиради, бахоси паст. Газета рекламаси катта аудиториялиги билан ажралиб туради, аҳолини янги турдаги маҳсулот ва хизмат тури билан тезда таништириш қобилиятига эга. Бу турдаги реклама самара беришини тезда тасаввур этиш осон;

5. Тўғридан тўғри почта рекламаси – бошқа воситалардан фарқли ўлароқ кимга аниқ манзил бўйича юборишни билдиради. Реклама шакли ва таннари келтирилади. Тўғридан тўғри почта рекламаси: реклама хати, конвертга солинади, почта открыткаси, проспекти, катологи, охири шароитда электрон почтадан кенг фойдаланилмоқда;

6. Оғзаки реклама – бу маҳсулот рекламаси, хизмати тўғридан тўғри мижоз билан амалга оширилади. Оғзаки рекламанинг турлари бу – телефон рекламасидир. Бу энг ноқулай лекин энг самарали турга киради. Шахсий мулоқатда оммани жалб қила олиш, мулоқот олиб бориш санъати, малакавий даражаси муҳим роль ўйнайди.

7. Плакат, афиша – график реклама воситаси, мақсад- кенг оммани фирма фаолияти билан таништириш.

8. Транспорт воситасида реклама – бу транспорт воситаси ташқариси ва ички қисмида жойлаштирилади.

9. Шаҳар транспорт шаҳобчаларида рекламани жойлаштириш. Рекламани яқин масофадан ўқилади.

10. Халқ хўжалиги маҳсулотлари рекламасидан фойдаланиш (гугурт коробкалари, пакетлари, ғилоф коробкалари).

11. Радиореклама - кенг оммага зарур ва талаб бўлган ҳолатда турли тоифадаги мижозларни жалб этишга қаратилган. Эркин мулоқот орқали кенг оммани ҳаёт тарзини инобатга олиб ташвиқот ишлари олиб борилади. Бу маълумотлар бир неча бор вақт ўтиши билан такрорланиши мумкин. Бу турдаги реклама кам сарф харажатларни талаб этади

12. Реклама ва Интернет-саҳифа. Бугунги кунда рекламани Интернет сайтда жойлаштириш кенг тармов топмоқда.

Фирма ва компанияларнинг ўз фаолиятида электрон тижорат имкониятларидан самарали фойдаланиши бугунги ахборот асрида уларнинг бозорда салқин ичимликларни ўз ўринларини мустаҳкам эгаллашларига ва келажакда юқори иқтисодий самара олишларига замин яратади.

Интернет дўконида маҳсулот сотиб олишни ҳоҳловчилар аввало ўзларига электрон сават олишлари, бунинг учун эса сайтдан қайд қилинишлари керак. Шундан сўнг керакли маҳсулотларни кўздан кечириб саватига солиб боради. Танлов тугагач, саватига кириб, зарур маҳсулотлар учун буюртма беради. Бунда харидор маълумотлари, сотиб олинadиган маҳсулот ҳақида ва бошқа маълумотлар интернет дўкон иш юритувчисига маълумотлар базасига келиб тушади. Буюртма келиб тушгач, дўконда белгиланган муддат ичида дўкон иш юритувчиси харидор билан боғланиб, пул тўлаш усули ва етказиб бериш шароити, вақтини келишиб оладилар. Электрон тижорат дўконимизни савдо жараёнини бундай услубда ташкил этилишига бир мунча сабаблар мавжуд.

2.2 Фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўконини маълумотлар базаси ва сервердан фойдаланиш

Ушбу битирув малакавий ишида фермер хўжалик маҳсулотлари веб сайтини яратишда Windows операцион тизим компоненталаридан бири хисобланган Apache веб-серверидан фойдаланилди. Бу веб-сервер билан ишлаш учун эса PHP технологиясидан фойдаланилди. Чунки бу технологиядан Apache асосида фойдаланишда ҳеч қандай ортиқча дастурий таъминот ўрнатишларсиз ва қўшимса созлашларсиз амалга оширилади. Чунки бу веб-сервер Windows операцион тизими компоненталари билан узвий ишлайди. Зарур бўлганда PHP объектларига мурожаат қилинади. Бу эса веб-сайтни бажарилиш тезлигини ошишига сабабчи бўлади. Веб-сайтни динамиклигини таъминлаш ва маълумотларни сақлаш учун эса маълумотларни бошқариш тизимларидан тармоқда ишлаш имконияти кенг

бўлган MySQL МББТ танланди. Ва зарурий маълумотлар базаси ва жадваллар яратилди.

MySQL кичик ва ўрта маълумотлар базаси фаолиятида тенгсиз ҳисобланади. Унинг унумдорлиги Unix серверларда кўпроқ кўрилади, чунки бу серверлар кўп тармоқланган ишлаш тезлигига эга.

Windows учун MySQLнинг Windows NT серверлари учун вариантлари ишлаб чиқилган.

MySQL ANSI 92 стандартида SQL тили сўровини қўллаб қувватлайди ва ундан ташқи МБ ларида бўлмаган кенгайтириш имкониятларига ега.

MySQL қисқача маълумот ва афзалликлари:

1. MySQL МБ билан ишлашда бир вақтнинг ўзида чекланмаган фойдаланувчилар билан ишлайди.
2. Жадвал ва қаторлар сони 50 миллионга етиши мумкин.
3. Буйруқларни тез бажариши. MySQL ҳамма МБ ичидан энг тезкори ҳисобланади.
4. Хавфсизлик тизими оддий ва эффектли.

Фермер хўжалик маҳсулотлари электрон дўкони маълумотлари базаси бир қанча жадваллардан ташкил топган:

Users – мижозлар маълумотлари жадвали бўлиб, унда мижознинг исми, адреси, электрон почта адреси, логин ва пароли маълумотларини сақлайди.

Table1 – фермер хўжалик маҳсулотлари каталоги жадвали бўлиб, унда фермер хўжалик маҳсулотлари турлари, сурат файли адреси ва рейтинг кўрсаткичи маълумотларини сақлайди.

Table2 – фермер хўжалик маҳсулотлари жадвали бўлиб, фермер хўжалик маҳсулотлари турлари, унда мавжуд имкониятлар, фермер хўжалик маҳсулотлари нархлари, таърифини сақлайди

admin - администратор маълумотлари жадвали бўлиб, унда логин ва пароли сақланади.

zakaz – мижозлар буюртмалари ҳақида маълуматларни сақлайди

korzina – мижозларнинг электрон саватлар маълумотлари жадвали, унда фойдаланувчи ва товарнинг ID кодлари ва товарлар сони маълумотларини сақлайди.

News - сайт янгиликлари жадвали, унда янгилик матни ва киритилган сана сақланади.

Comments – сайтга билдирилган фикр-мулохазалар ёки мижозлар саволлари маълумотларини сақлаш жадвали.

Бошқа кўпгина дастурлаш тилларига ўхшаб PHP тили бирор бир корпорация томонидан ёки бирор бир профессионал дастурчилар томонидан ҳам тузилмаган балки у 1994 йилларда оддий фойдаланувчи Расмусом Лердорфом томонидан тузилган. Бу тилдан фойдаланиш жуда ҳам осон ва оддий бўлган. Шу билан бир қаторда Расмус яратган тилига базавий синтаксислар қўшган биринчи бор ўзини яратган тилини Personal Home Page Tools яъни PHP деб номлаган. 1995 йилда Расмус ўзини яратган тилини бошқачароқ ишлайдиган қилиб чиқди яъни HTML формада ҳам ишлайдиган қилиб чиқди ва ўз ўрнида PHP/FI Version 2 деб номлаб уни веб серверларда ўрнатди. Бу вақтда PHP дан фойдаланиш жуда ҳам тез амалга ошарди. 1995 йилга келиб эса PHP тилига яна қўшимча компоненталар ишлаб чиқишди булар сервер маълумотлар базаси билан ишлайдиган, автоматический gif файл яратадиган ва бошқалар эди. Бу эса унинг обрўсини ошириб юборди. 1997 йилнинг охирига келиб эса PHP тилида яратилган 50 мингдан ортиқ сайтлар вужудга келди. Веб мастерлар ва бошқа мутахасислар бу тилни муносиб баҳолашди ва уни янада мукаммалштириш учун илмий изланишлар олиб боришди. Бу изланишлар охир оқибат ўз мевасини берди ва 1998 йилнинг кузига бориб Зива Сураски ва Энди Гутманса PHP3 тилини ишлаб чиқдилар.

PHP3 тили амалий жиҳатдан нолдан бошланиб тузилган ва унинг автори фойдаланган кўпгина эффектлардан фойдаланилмаган. Шу билан бир қаторда PHP3 тилидан фойдаланиш жуда ҳам осонлашган эди ва ҳар қандай фойдаланувчи бунинг ёрдамида ўзининг саётини тузиши мумкин эди. 1999

йилнинг охирига келиб аллақачон PHP тилидан фойдаланиб тузилган сайтлар миқдори миллиондан ошиб кетди. Бу тилнинг яна бир ютуқ тарафи у ҳар қандай операцион тизимида Windows, Unix, Linux тизимларида ҳам бирдай фойдаланиш имконини берар эди. 2000 йилларнинг ўрталарига келиб Zend Technologies фирмаси янги қўшимча функциялари билан PHP нинг 4 версиясини ишлаб чиқди.

Ҳозирги вақтга келиб бутун дунёдаги глобал тармоқда фойдаланиладиган сайтларнинг 20% PHP тилида тузилган сайтлар ҳисобланади. PHP (Personal Home Page Tools) тили очик фойдаланувчи код бўлиб худди HTML кодига ўхшаб Web серверларда ишлатилади. Бу тил Web таҳрирловчилар томонидан Web таҳрирловчилар учун тузилган тил ҳисобланади. PHP тили худди ASP (Microsoft Active Pages), Macromedia ColdFusion ва Sun Java Server Pages лар қаторида туради. Бир қанча мутахасислар Php тилини қуйидагича ҳам номлашади яъни "очик кодли ASP" ёки "Asp очик фойдаланувчили код" деб ҳам юритилади.

WEB-серверда мижоз компьютери тизимини ташкил қилишнинг умумий тамойиллари нуқтаи назаридан мижоз-сервер технологиялари ишлатилади. Бунда серверда одатда, WEB серверда акс эттириладиган барча маълумотларни сақлайдиган МБ ва илованинг сервер қисми ўрнатилади, фойдаланувчининг ишчи станциясида эса ахборотни кўриш учун анча оддий восита ўрнатилади. Бу тизимда WEB илованинг сервер қисми «калин» сервер кўринишида тақдим этилади, мижоз машинасида эса мижоз ўрнатилган бўлади.

Ҳозирги кунда оддий WEB серверни яратиш технологиясини анча оддий вазифа деб ҳисобласа бўлади. Асосий қийинчилик сервер саҳифасини бадиий безашдан иборат. Тармоқдаги у ёки бу сервернинг муваффақияти кўп жихатдан айнан саҳифалар қандай безатилганига боғлиқ. Ахборот саҳифаларга қандай бўлинганлиги ва матндаги мурожаатлар қандай белгиланганлиги ҳам муҳим роль ўйнайди. WEB серверни яратишнинг ушбу муҳим жиҳатлари ҳозир катта қизиқиш уйғотмайди, аввал WEB серверни

Ўзининг асосини нима ташкил этиши ва фойдаланувчиларнинг компьютерларида қандай саволлар ечилиши кераклиги билан танишиш талаб этилади. Ахборотни тақдим этишнинг қулайлиги авваламбор фойдаланувчиларнинг ишчи станцияларида ўрнатилган воситаларга боғлиқ бўлганлиги сабабли WEB серверни яратишда ишлатиладиган технологияларни ўрганишни айнан улардан бошлаймиз[9].

WEB технологиясининг «ёшлигига» карамай ҳозирги кунда браузерлар деб аталадиган ахборотни кўриш учун ўндан ортиф турли воситалар мавжуд.

Кўпчилик WEB серверлари ишлаб чикувчилари (WEB-дизайнерлар) WEB-дизайннинг муҳим муаммоларидан бири - ҳар бири HTML ва сценарийларни турлича қўллаб-қувватлайдиган браузерлар ва платформаларнинг кўплиги тўғрисида бир фикрдалар. Ҳар бир янги браузернинг чиқиши билан уларнинг характеристикалари ва имкониятлари яхшиланади, лекин бу аввалги версиялар йўқ бўлиб кетишини англатмайди. Кўп ҳолларда инсонлар :энг янги ва энг яхши нарсалар кетидан қувишга мойил эмаслар. Бирлари уларда бори билан қаноатлансалар бошқалари эса браузерларни улар учун танлаб бўлган фирма ёки муассасаларнинг компьютерларида ишлайдилар.

WEB-саҳифа дизайнини браузерларнинг олдинги версиялари эгаларини инкор этмасдан туриб қандай қилиб эстетик ва техникавий жиҳатдан қизиқарли қилиш мумкин?

Web-дизайнда қатъий қоидалар йўқ. Бош вазифа - саҳифанинг мазмунини имкон қадар кўп фойдаланувчилар эркин фойдалнадиган қилишдан иборат бўлганлиги сабабли олдинга интилиш учун тажриба ҳам, мавжуд воситаларни эътиборга олган ҳолда янги технологияларни ишлатиш ҳам бир хил даражада муҳимдир.

Сервер - (ушбу ҳолатда) ҳужжатлар ва бошқа маълумотлар бўйича сўровларни бажаришга имкон берадиган, компьютер бошқарадиган ихтиёрий дастурий таъминотдир. Ҳужжатларни сўраб оладиган ва уларни акс эттирадиган (браузер каби) дастурлар мижозлар деб аталади. Мисол учун,

карта-тасвирлар билан ишлашда фойдаланиладиган «сервер томонида» ва «мижоз томонида» атамалари жараёни бошқараётган машинага тааллуқлидир. Мижоз томонидаги функциялар фойдаланувчининг машинасида, сервер томонидаги функциялар - узокдаги машинада бажарилади[9].

Web -серверлар браузерлар (мижоз дастурлари)нинг сўровларига жавоб беради, берилган файлларни топади (ёки CGI сценарийсини бажаради) ва хужжат ёки сценарий натижасини қайтаради. Web-браузерлар ва серверлар Hypertext Transfer Protocol протоколи (HTTP, гиперматнни узатиш протоколи) бўйича алоқада бўлади.

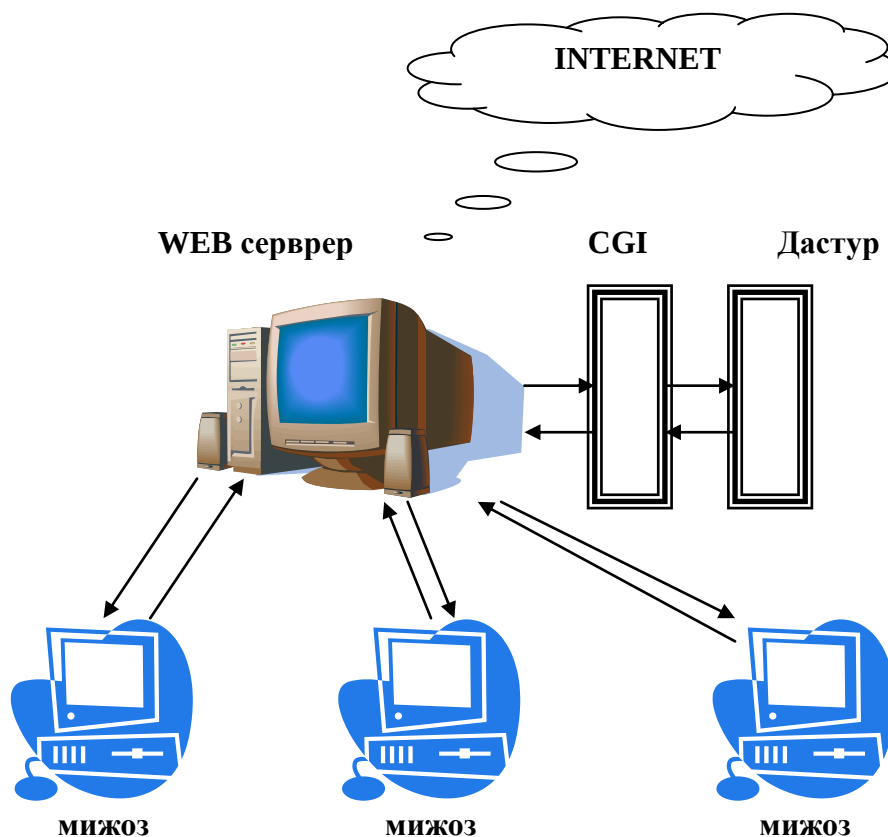
Серверларнинг дастурий таъминоти. Аксарият серверлар Unix (Linux) платформасида ишлайди. Айнан шунинг учун Web дунёсида Unix тизимининг атамаларидан фойдаланилади. Иш жараёнида бир неча Unix-буйруқларни ўрганишга тўғри келади. Бирок Windows ва хаттоки MacOS серверларининг сони доимо ошиб бормоқда. Баъзи сервер пакетлари Unix буйруқлар қаторидан бошқаришга муқобил равишда график интерфейсни таклиф этади.

NCSA Server, Apache, CERN, Netscape Servers, Internet Information Server (IIS) каби серверлар машхур хисобланади.

Ҳозирги кунда кўпчилик (тахминан 70%) серверлар Apache ёки ундан олдинги NCSA да ишлайди. Сервернинг муайян типни дизайнер қиладиган ишлариинг катта қисмига, масалаи, графиками яратиш ёки базавий HTML-файлларни ишлаб чиқишга таъсир қилмайди. Албатта, у Server Side Includes каби Web-сайтларини яратишниинг анча такомиллашган усулларига, MIME типларини қўшишга ва маълумотлар базалари томонидаи бошқариладиган Web-саҳифаларга таъсир қиладди.

Ўзак каталог. Браузер хужжатиини сўраганида, сервер хужжатнинг жойлашган жойини хужжатнинг ўзак каталогидидаи бошлаб аниқлайди. Бу каталог Web воситасида биргаликда ишлатиладиган барча хужжатларни сақлаш учун конфигурация килинган. У хужжатга кўрсатадиган URL да

албатта кўриниши шарт эмас, шунинг учун файлларни юклашда қайси каталог ўзак каталоги ҳисоблаишини билиш муҳимдир.

Расм 2.2. Мижозларни Веб сервер билан алоқаси

Индекс файллари. URL якунидаги туғри слэш (/) URL файлга эмас, каталогга мурожаат килаётгаилигини билдиради. Сукут бўйича серверлар URL да кўрсатилган каталогининг ичидаги маълумотни акс эттиради. Бироқ кўпчилик серверлар каталог рўйхатининг ўрнига алоҳида файлни акс эттиришга конфигурация килинган, бу файл индекс файли деб номланади. Индекс файллар одатда index.html номига эга бўлса, баъзи серверларда улар welcome.html ёки default.html деб номланиши мумкин[10].

Агар сервер индекс файлини топишга конфигурация килинган бўлса ва уни топа олмаётгаи бўлса, униинг ўрнига каталогининг мазмуни акс эттирилиши мумкин, лекин бу файлларни бегоналар учун заиф қилиб қўяди. Шу сабабга кўра ҳар бир каталогдаги саҳифалардаи бирини (одатда бош саҳифани) index.html (ёки бошқа шартли ном) билан аташ яхши бўлади. HTTP жавоб сарлавхалари. Сервер файлнинг жойини аниқлаган заҳоти у

файлдаги маълумотларни баъзи HTTP жавоб сарлавҳалари (response headers) билан бирга браузерга қайтариб юборади. Бу сарлавҳалар браузерни келаётган файл, шу жумладан ундаги маълумотлар тури («файлдаги маълумотлар тури» ёки «MIME тури» сифатида маълум бўлган) тўғрисидаги ахборот билан таъмиилайди. Одатда сервер файл кенгайтмаси бўйича форматни аниқлайди, масалан, gif кенгайтмали файл тасвир файли сифатида тушунилади[10].

Браузер сарлавҳадаги ахборотни ўқийди ва файл билан нима қилишни аниқлайди. У файлни ойнага чиқариши ёки тегишли ёрдамчи ёки ўрнатилган иловаи (plug-ins) ишга тушириши мумкин.

CGI сценарийлари. HTML файлларига мурожаат қилишнинг ўрнига, URL CGI дастури ишга туширилиши талаб қилиши мумкин. CGI қисқартмаси - Common Gateway Interface (умумий шлюз интерфейси) деганидир. У Web-серверга серверда ишлаётган бошқа дастурлар (CGI сценарийлари) билан алоқада бўлишга имкон беради. CGI сценарийлари одатда Perl, C ёки C++ тилларида ёзилади.

CGI сценарийларидан излаш, сервер томонида тасвир карталарини, ўйинларни бошқариш каби турли функцияларни бажариш учун фойдаланилади. Лекин сценарийлардаги асосий шакллarga ишлов бериш учун фойдаланилади.

Серверларнинг кўпчилик маъмурлари CGI сценарийларини CGI-BIN (CGI-binaries ниш қисқартирилгани) деб аталадиган махсус каталогда сақлаш қоидаcига амал қиладилар. Улар битта каталогда сақланаётганда маъмурларга серверни бошқариш ва унинг хавфсизлигини таъминлаш қулай. Агар CGI сценарийларини браузерлар сўраб қолса, сервер функцияcиини бажаради ва браузерга динамик мазмунини қайтаради. Масалан, ҳар кўпи ўзгарадиган янгиликлар ахборотини CGI дастури маълумотлар базасидан олиб HTML форматига ўтказиб мижозга тақдим этади. CGI дай ташқари динамик сайтларини яратиш воситалари жуда ҳам кўп, масалан PHP, JSP, ASP. NET ва бошқалар. Сервер уларни ўзгартиради ва тегишли ҳаракатларни

бажаради. Масалан, бошқа файлдаи HTML-фрагментни қўйиш, баъзи ўзгарувчиларга (масалаи, браузер типдаги) боғлиқ ҳолда саҳифачаларии динамик тузиш ва бошқа бир қатор унча ёқимли бўлмагани ишларни бажаради.

SSI ийиг афзаллиги бизга муайян тузилишга эга ва барча саҳифаларида код элементлари такрорланадиган ҳажми етарли даражада катта бўлган сайтни сақлаб туриш зарур бўлганда намоён бўлади. Сервер уланишлари қўлланилганда сайтни ҳар бири саҳифаийиг ўзига тегишли қисми учун жавоб берадигани алоҳида блоклардан иборат сайт сифатида қўриш қулай. Бу блоклар деярли ўзгармайди ва саҳифадақ-саҳифага такрорланади. Бу блокларга саҳифанийиг бош меню, реклама қўйилмалари, саҳифани безашнинг такрорланувчи элементлари каби элементларини киритиш мумкии. Жисмонан бу блоклар HTML-файллардаи иборат бўлиб, улариийиг топшириғини бажариш учун зарур бўладиган коднинг бир қисмига эга бўлади.

Сервер саҳифа оддий саҳифа эмаслиги ва SSI-директивалари мавжудлигини билиши учун у махсус кенгайтмага эга: *.shtml ёки *.shtm, унинг мавжудлиги Web-серверни саҳифачага олдиндан ишлов беришга мажбур қилади. Умуман олганда, кенгайтма Web-сервер коифигурациясига боғлиқ ҳолда ҳар кандай бўлиши мумкии, лекин асосан айнаи *.shtml қўлланилади.

2.3 PHP технологияси асосида фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўконини Web дизайнини яратиш

Фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчи веб-сайт яратишда муҳим масалалардан бири уни дизайни ҳисобланади. Web сайт дизайни мижозларни жалб қилиш ва уларни мунтазам равишда веб-сайтга ташриф буюришида муҳим аҳамият касб этади.

Веб сайт дизайни деганда ундаги маълумотлар қандай жойлашганлиги, ссилкалар, текст шрифтлари, ранглари, фон ранглари, расм ва тасвирлар жойлашуви ва шу кабилар тушунилади.

Дизайн нима учун керак? Дизайн маълумотларни мижоз томонидан тез ва осон топиб олиш, мижозларни сайтга жалб қилиш ва уларга қулайлик туғдириш учун жуда муҳим.

Маълумки, ранглар инсон руҳиятига салбий ёки ижобий таъсир кўрсатади. Шу сабабдан, текст, фон рангларини танлаётганимизда рангларга алоҳида эътибор бериш керак.

Фермер хўжалик маҳсулотлари веб сайти дизайнини яратишда қуйидаги график дастурлардан фойдаланиш мумкин:

- Adobe Photoshop x
- Corel Draw x
- Macromedia Flash MX

Сайт дизайни ўзига хос мазмунли ва безакли бўлиши керак. Экранни ҳоҳишга қараб бир нечта бўлақларга бўлиш мумкин. Бу бўлақларни бирида албатта меню қисм бўлиши керак. Бу қисм орқали мижоз ўзи учун керак бўлган саҳифага мурожаат қила олади. Менюдаги маълумотлар яна бир бўлақда чиқиши ёки бошқа ойна очилиб унда чиқиши мумкин, бу сайт яратувчисини ҳоҳишига боғлиқ. Меню албатта бош саҳифа, янгиликлар ва шу каби маълумотлар бўлиши мумкин. Бунда рангларга ҳам эътибор бериш муҳим. Ранглар инсонлар руҳиятига таъсир кўрсатади. Шу сабабдан ранг танлашга эътибор бериш керак. Шрифтларга ҳам эътибор бериш керак, улар жуда ҳам катта ёки жудаям кичик бўлмаслиги керак.

Интернет тармоғида яратилган сайтни муваффақиятига унинг дизайни катта таъсир кўрсатади. Сайт дизайнини яратишда қуйидаги асосий аспектларга эътиборни қаратиш лозим. Булар:

- сайтда блоклар кетма-кетлиги;
- текстлар кўриниши(шрифт размери, тури ва бошқалар);
- ранглар мослиги;

- бўлажак сайт цтилистикасини танлаш;
- сайт дизайнида компания фаолиятини тасвирлаш;
- сайт дизайнида графикани тўғри танлаш(логотиплар, фонлар, тасвирлар ва бош.);

Юқорида санаб ўтилган аспектларни ҳисобга олган ҳолда яратилган сайт келажакда mijozларни жалб этувчи ва рақобатбардош бўла олади.

Сифатли сайт веб дизайнга профессионал томондан ёндашувни талаб этади. Яхши ўйлаб чиқилган веб дизайн рақобатчилар учун сифатли қурол бўлиб хизмат қилади. Веб дизайн асосий омиллардан бири ҳисобланади. Юқорида айтиб ўтилгандек, mijozларни мунтазам сайтга жалб этиш ва уларни доимий mijozларга айлантириш веб сайт дизайнига боғлиқ. Веб дизайн сайтни визуал имиджини яратади. Веб дизайнни биринчи вазифаси сайтни асосий ғоясини ўйлашдан иборат. Шунинг учун керакки, сайтлар маълум бир мақсад асосида яратилади. Ихтиёрий корхона, ташкилот ёки фирма ўз олдига ривожланиш вазифасини қўяди. Шу сабабдан сайт нафақат визитка, балки электрон технологиялар дунёсида вакил, шу билан бирга дунё бўйича мақсадли аудиторияни кенгайтириш воситаси бўлиб ҳам ҳисобланади.

Профессионал веб дизайнни яратишда қуйидагиларни билиш ва бажариш керак:

Сайтни асосий вазифасини аниқлаш. Сайт нима учун яратилмоқда? У ҳар бир келиб-кетувчига нима бериши керак?

- Буюртмачи, фирма, компания ва ташкилотлар фаолият соҳасини тўлалигича аниқлаш.
- Веб-дизайн қонунларига кўра сайтни намунавий тузилишини режалаштириш.
- Берилаётган ахборотни ҳажми ва характерини аниқлаш.
- Сайтни мақсадли аудиториясини таҳлил қилиш.

➤ Берилаётган ахборотни ранг гаммаси, характери ва ташқи қобиғини сифатли веб-дизайн критериталарига мувофиқ ҳолда аниқлаш керак.

Сайт веб-дизайни потенциал мижозларни жалб қилувчи визуал қобик ҳисобланади. Бироқ, шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, веб-дизайн сайт мақсадидан узоқлаштирмаслиги керак. Веб-дизайнда асосий омил бу шрифт, сарлавҳа ва ахборот блокларини жойлаштиришни аниқлаш ҳисобланади.

Сайтни бош саҳифаси буюртмачини юзи, яъни сайт тегишли бўлган фирманинг юзи ҳисобланади. Ўз ишига жиддий ёндашадиган одам, фақат бош саҳифа учун эмас, балки, сайтнинг ҳар бир саҳифаси учун цтил ва ўзига хос кўриниш ўйлаб топади. Веб -дизайн бўйича профессионал бўлган шахс ҳеч қачон бош саҳифага катта ҳажмдаги ахборотни жойлаштирамайди. Бунинг учун цсилка, меню ва бошқалардан фойдаланади. Керакли бўлимга ўтиш навигацияда қийинчилик уйғотиши керак эмас.

Сайтнинг бош саҳифаси сайтнинг бошқа асосий функцияларига киришни таъминлаши керак. Агар буюртмачи қандайдир каталог жойлаштиришни ҳоҳласа, уни бош саҳифанинг бошида қилиши профессионал бўлмайди. Одатда бу қоида веб-дизайнда бузилади. Веб-дизайнда бош саҳифанинг аҳамияти катта. Сабаби фойдаланувчи бош саҳифа билан танишиб сайтда қолиш ёки қолмасликка қарор қилади.

Умуман олганда веб-дизайн фойдаланувчиларда яхши таасурот қолдириши керак. Веб-дизайн бу бир қадам олдинга юриш демакдир. Веб-дизайн бизнеснинг ривожланишини асосидир. Веб-дизайн дунё тараққиёти бўлиб, келажакни белгилаб беради.

Дизайн маълумотларни мижоз томонидан тез ва осон топиб олиш, мижозларни сайтга жалб қилиш ва уларга қулайликлар туғдириш учун жуда муҳим. Маълумки, ранглар инсон рухиятига салбий ёки ижобий тасирини кўрсатади. Шу сабабдан, текст, фон рангларини танлаётганимизда рангларга алоҳида этибор бериш керак.

Фермер хўжалик маҳсулотлари веб сайтини яратишда дизайни ўзига хос мазмунли ва безакли бўлиши керак. Экранны хоҳшига қараб бир нечта бўлақларга бўлиш мумкин. Бу бўлақларни бирида албатта меню қисми бўлиши керак. Бу қисм орқали мижоз ўзи учун керак бўлган саҳифага мурожаат қила олади. Менюдаги маълумотлар яна бир бўлақда чиқиши ёки бошқа ойна очилиб унда чиқиши мумкин, бу сайт яратувчисини хоҳишига боғлиқ. Фермер хўжалик маҳсулотлари менюси албатта бош саҳифа, янгиликлар ва шу каби маълумотлар бўлиши мумкин. Бунда рангларга ҳам этибор бериш муҳим. Ранглар инсонлар руҳиятига таъсир кўрсатади. Шу сабабдан рангларни танлашга этибор бериш керак. Шрифтларга ҳам этибор бериш керак, улар жуда ҳам катта ёки жудаям кичик бўлмаслиги керак.

Фермер хўжалик маҳсулотлари интернет тармоғида яратилган сайтни муваффақиятига унинг дизайни катта таъсир кўрсатади. Сайт дизайнини яратишда қуйдаги асосий аспектларга этиборини қаратиш лозим. Булар:

- сайтда блоклар кетма-кетлиги;
- текстлар кўриниши;
- ранглар мослиги;
- бўлажак сайт стилисткасини танлаш;
- сайт дизайнида компания фаолиятини тасвирлаш;
- сайт дизайнида графикани тўғри танлаш;

Юқорида санаб ўтилган аспектларни ҳисобга олган ҳолда яратилган сайт келажакда мижозларни жалб этувчи ва рақобатбардош бўла олади. Сифатли сайт web - дизайнга профессионал томондан топдашувини талаб этади. Фермер хўжалик маҳсулотлари web-сайтини яратишда яхши ўйлаб чиқилган web- дизайн рақобатчилар учун сифатли қурол бўлиб хизмат қилади. WEB дизайн асосий омиллардан бири ҳисобланади. WEB дизайнни биринчи вазифаси сайтни асосий ғоясини ўйлашдан иборат. Шунинг ёдда тутиш керакки, сайтлар маълум бир мақсад асосида яратилади. Ихтиёрий кархона, ташкилот ёки фирма ўз олдига ривожланиш вазифасини қўяди. Шу сабабдан сайт нафақат визитка, балки электрон технологиялар дунёсида

вакил, шу билан бирга дунё бўйича мақсадли аудиторияни кенгайтириш воситаси бўлиб ҳам ҳисобланади.

II бобга хуласа

Битирув малакавий ишнинг иккинчи бобида фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи интернет дўконини php технологияси асосида ташкил этиш тамойиллари кўриб чиқилди. Хусусан, фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширишда рекламани ташкиллаштириш масалалари кўрилди. Бунда реклама маҳсулотларни савдосини амалга оширувчи асосий воситалардан бири ҳисобланиб, уни тўғри йўлга қўйиш, маҳсулотларни тез сотувига олиб келади. Иккинчи бобнинг иккинчи бўлимида фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўконини ташкил этишда серверлардан фойдаланиш технологияси кўриб чиқилди. Серверларнинг тўғри танланиши эвазига веб сайт ишлаш тезлиги ва хавфсизлиги ошиши таъкидланди. Учинчи бўлимда PHP технологияси асосида фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўконини Web дизайнини ташкиллаштириш муаммолари кўриб чиқилди. Дизайн веб сайтнинг юзи ҳисобланиб, кўринимли ташкил қилиниши натижасида, сайтга ташриф буюрувчилар сони ортиб боради. Бу эса савдони яхши бўлишига олиб келади.

III БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ ЭЛЕКТРОН САВДОСИ ВЕБ САЙТИНИ ЯРАТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

3.1 Фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўконини яратишнинг дастурий воситалари

Фермер хўжалик маҳсулотлари билан савдо қилувчи Интернет дўконни яратиш учун биринчи бўлиб бизга Веб-сервер керак, масалан бизнинг мисолимизда Apache веб-сервер. Веб-сервер кўп соҳаларда ишлатилиши мумкин, масалан Интернет дўконда, қидирув системасига, масофадан ўқитиш тизимига хизмат кўрсатиши мумкин. Серверни танлаш интернетда нима билан шуғулланмоқчи эканлигимиздан келиб чиқади.

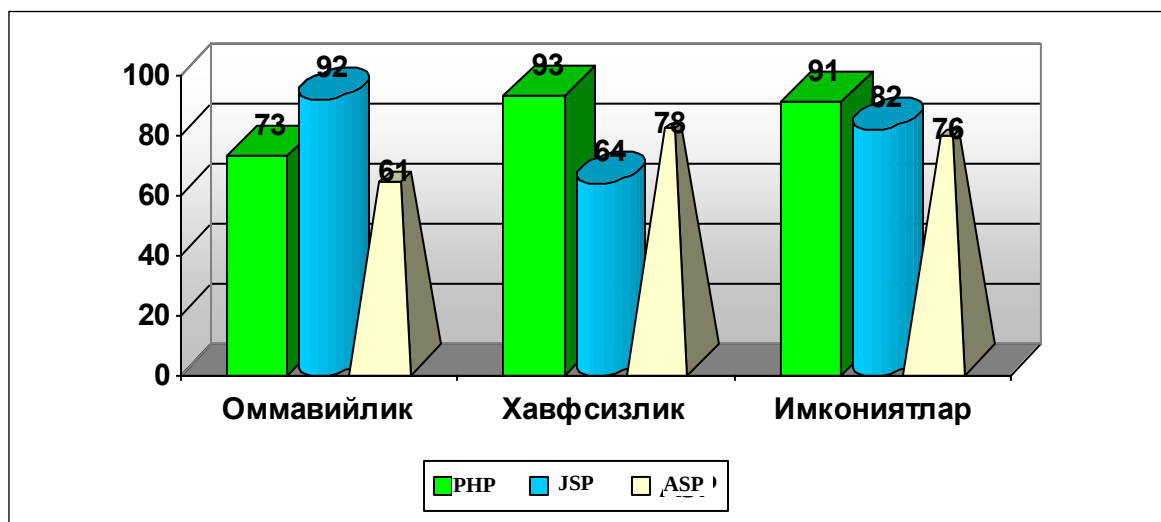
Фермер хўжалик маҳсулотлари билан савдо қилувчи Интернет дўконни яратишда PHP дастурлаш тилидан фойдаланилган. PHP дастурлаш тили танланганлигига сабаб, бу дастурлаш тили дастурловчи учун жуда қулай ҳамда бу тил айнан Интернет учун яратилган. PHP нинг асосий рақиблари – Perl , ASP , ColdFusion ва Java.

PHP ва Java. Умуман айтганда, Java ва Java технологияси бир биридан фарқ қилади. Java тили C тилининг тўлиқроқ шакли, қайси “кенгайтирилган C++” каби ишланган. Java технологияси ўзига клиент ва сервер қисмларини бириктиради ва яна маълумотлар базаси билан боғланиш имконини беради, шунинг учун Java технологиясини Apache/PHP/MySQL боғланмасига тенглаштирилади. Java технологияси платформалараро технология кўринишида ишлаб чиқилган, фойдаланувчилар корпоратив масштабдаги Web сайтларни яратиши мумкин. Бу технологиянинг асосий устунлиги платформалараро кўчиши ва объектга мўлжалланган дастурлаш тили, қайсики қийин ва катта иловаларни яратиш учун. Камчиликлари секин бажарилиши ва хотирани катта талаб қилиши ва Web иловаларни ишлаб чиқариш қийинчилиги PHP га тенглаштирилади. PHP мослашувчанлик ва масштабланиш бўйича деярли Java дан қолишмайди. Бир қанча оддий иловаларда ўзини етарли оқлаган лекин жиддий иловаларда четлаб ўтади.

PHP ва ASP.NET. ASP (Active Server Pages) – Microsoft томонидан сценарийлар тилидир. ASP PHP дан кейин туради чунки сценарий бажарилиш пайтида ASP.NET технологияси ситуацияси ўзгариши пайдо бўлади.

PHP ва ASP.NET ни яна бир масала устида солиштирсак, агар катта корпорация кўпгина серверлар ва клиент машиналар томонидан интранет ташкил қилинган бўлса ва бу тизим Windows да бошқарилса ASP.NET яна бир бор ўз устунлигини намоён қилади.

PHP ни яна бир устунлиги бошловчилар учун қулай ва Интернетга жойлаштириш осон кечади. Шунинг учун ҳозирги кунда PHP кенг қўлланилмоқда. PHP, JSP ва ASP дастурлаш тиллари ўз хусусиятларига қараб ҳар хил машҳурликларга эга. Масалан PHP оммавийлиги бўйича юқори баҳоланса, JSP хавфсизлиги бўйича бошқалардан устун туради. (3.1 – расм)

Расм 3.1. Дастурлаш технологиялари кўрсаткичлари.

PHP ва ColdFusion. ColdFusion пакети Allaire фирмаси томонидан тузилган. Интерактив ва динамик веб саҳифаларни тайёрлаш учун, веб ҳужжатларни қайта ишлаш ва маълумотлар базасидан маълумот олиш учун яхши. Минус томонлари ColdFusion ташиб юриш қийинчилиги PHP ни олсак деярли барча платформада ишлай олади. ColdFusion эса фақат 4 та: Win32,

Solaris, HP/UX ва Linux. ColdFusion жуда кам тарқалган ва PHP га нисбатан катта ресурс талаб қилади.

Ушбу келтирилган мулоҳазалардан келиб чиқиб фермер хўжалик маҳсулотлари билан савдо қилувчи Интернет дўкон PHP дастурлаш тилида қилинган.

PHP технологиясидан фойдаланганлиги сабаби PHPда хавфсизлиги юқори ва дастур тузиш бирмунча енгил. PHPни серверга ўрнатиш қулай чунки PHP код машина кодига яқин . PHP тили MySQL маълумотлар базасини бошқариш тизими билан яхши ишлайди.

MySQL – катта бўлмаган, ихчам кўп оқимли маълумотлар базаси сервери. MySQL юқори тезлиги, бардошлилиги ва қўллашда осонлиги билан тавсифланади.

Аслида MySQL кичик ва ўрта иловалар учун идеал ечим деб ҳисобланади. Бошланғич матнлар кўплаб платформаларда компиляция қилинади. Сервер имкониятларини тўлароқ Unix-серверларида намоён бўлади, уларда кўп оқимлилиқ қўллаб-қувватланади, бу ишлаб чиқаришни сезиларли равишда оширишга имкон беради. Windows учун бўлган намунада MySQL Windows NT сервиси сифатида ишга туширилиши мумкин, ёки Windows 95\98 даги оддий жараён сифатида.

MySQL – сервер нотижорат фойдаланиш учун бепул. Тижорат йўлида фойдаланиш учун лицензияга эга бўлиш зарур, унинг нархи 190 EURO.

MySQL имкониятлари қуйидагилардан иборат.

MySQL ANSI 92 стандартидаги SQL сўровлар тилини қўллаб-қувватлайди, бундан ташқари, бошқа МББТ ларда бўлмаган, бу стандарт учун кўплаб кенгайтмаларга эга.

MySQL имкониятларини қисқача келтирамыз:

1. Маълумотлар базаси билан ишлайдиган, сони чекланмаган, фойдаланувчиларни қўллаб-қувватлайди.
2. Жадваллардаги сатрлар 50 млн. га етиши мумкин.

3. Буйруқларни тез бажарилиши. Балки MySQL мавжуд серверлардан энг тезкоридир.

4. Хавфсизликни оддий ва эффектив тизими.

MySQL ни дастурий таъминоти жуда тезкор кўп оқимли, кўп фодаланувчили, ишончли маълумотлар базаси SQL – серверидир (SQL – структураланган сўровлар тили). Сервер MySQL ҳам ишлаб чиқариш тизимлари масалалари бўйича критик, ҳам оммавий тарқатиш дастурий таъминоти учун мўлжалланган.

MySQL – маълумотлар базаси билан бошқариладиган тизим. Маълумотлар базаси структураланган маълумотлар йиғиндисини ташкил этади. Бу маълумотлар ихтиётий бўлиши мумкин. Маълумотларни йиғиш, ёзиш ва қайта ишлаш учун маълумотлар базасини бошқариш тизими зарур, MySQL шундай тизим. Компьютер катта ҳажмдаги маълумотларни жуда яхши қайта ишлайди, шунинг учун маълумотларни бошқаришда ҳисоб китобнинг ўрни катта. Бундай бошқаришни турли кўринишда амалга ошириш мумкин, ёки алохида утилиталардан, ёки бошқа иловаларга бириктирилган кўринишда. MySQL– бу реляцион маълумотлар базалари билан бошқариш тизими ҳисобланади.

Очиқ кодли дастурий таъминотни ихтиёрий шахс ўзгартиришлар киритиши мумкин. Бундай дастурий таъминотни интернет тармоғи орқали олиш мумкин ва текин ишлатиш мумкин. MySQL дастурий таъминотини қўллаш шартлари лицензияда кўрсатилган. GPL лицензияси бўйича ишлашни хохламасангиз тижорат лицензияланган версиясини MySQL AB компаниясидан сотиб олишингиз мумкин.

Қандай ҳолларда MySQL МББТ ни танлаш зарурлигини кўриб чиқамиз.

MySQL жуда тезкор, ишончли ва қўллашда қулайдир. Агар сизга бу томонлари ёқса сиз бу серверни қўллашингиз мумкин. MySQL қатор афзалликларга эга. MySQL биринчи бўлиб катта маълумотлар базасини бошқариш учун, ишлатиш учун ишлаб чиқилган. Бир неча йиллар давомида бу сервер самарали ишлаб келмоқда. MySQL кундан кунга янгиланиб

боришига қарамай ҳозирги кунда ҳам кенг функцияларни бажаради. Ўзининг қўллашда осонлиги, тезлиги ва хавфсизлиги туфайли интернет тармоғида кенг қўллаб келинмоқда.

MySQL МББТ ининг техник имкониятлари.

MySQL дастурий таъминот клиент-сервер тизимидир, у кўп оқимли SQL-серверни ўз таркибига олган, у турли ҳисоблаш машиналари маълумотлар базаларини қўллаб қувватлайди, ҳамда турли клиентлар дастурлари ва кутубхоналарини, администратор воситалари ва дастурий итерфейсларнинг кенспектри.

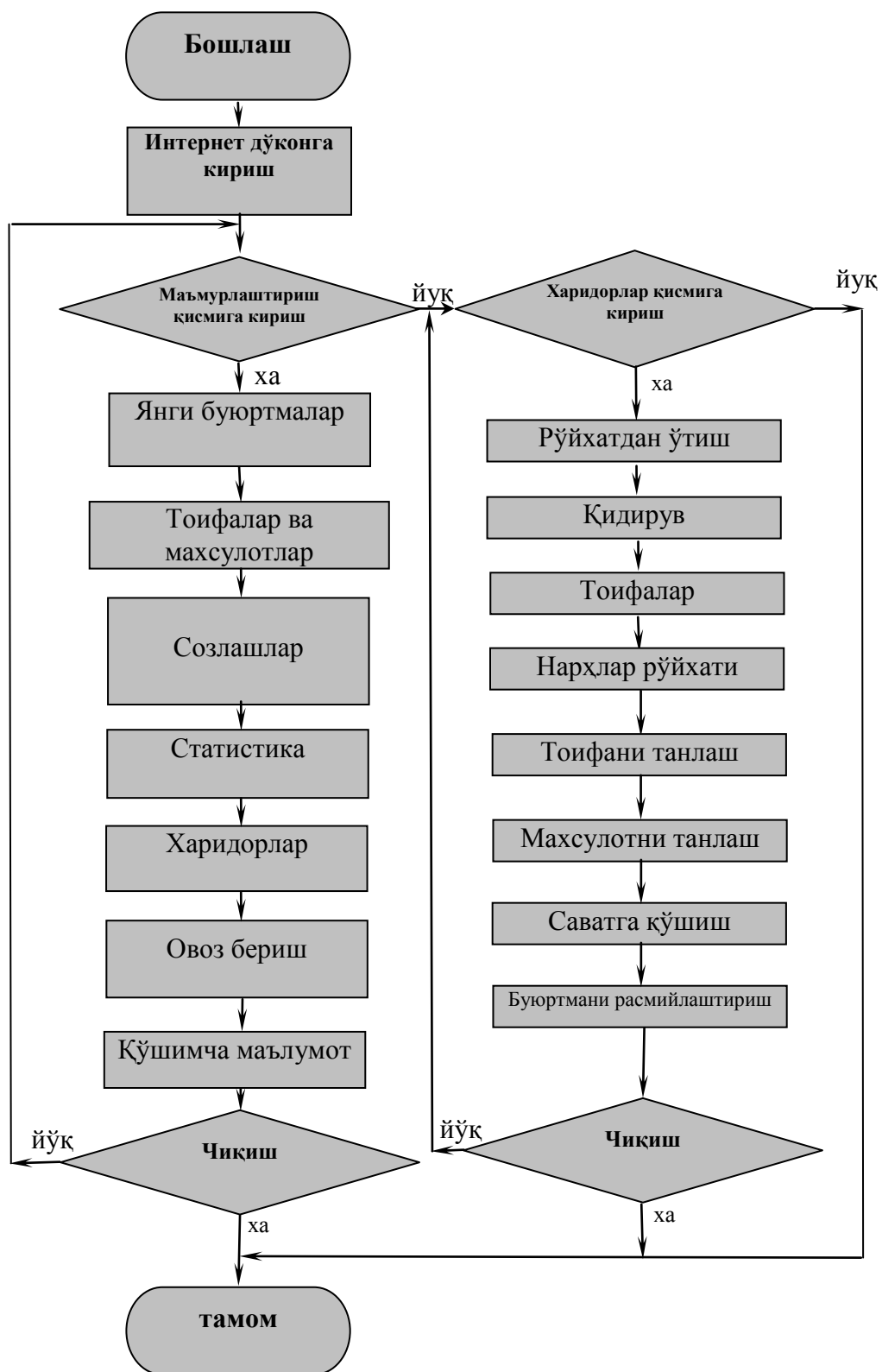
3.2 Фермер хўжалик маҳсулотлари электрон савдоси веб сайт структураси ва фойдаланиш технологияси

Фермер хўжалик маҳсулотлари билан савдо қилувчи Интернет дўконнинг тузилмаси бир қанча алоҳида яратилган ва ҳар бири маълум функционал вазифани бажарувчи саҳифалар тўпламидан иборатдир. Ҳар бир саҳифа муайян бир саҳифалар билан ўзаро алоқада бўлиши мумкин.

Замон талабларига мос Web-сайт яратиш учун ушбу лойихани амалга оширишда клиент-сервер архитектурасига асосланилади. Бундан ташқари веб-саҳифанинг динамиклигини таъминлаш учун маълумотлар базаси билан ишлаш имконияти ташкил этилди. Сайтдаги ҳар бир гиперматн маълум саҳифага мурожаат қилар экан у маълумотлар базасининг мос жадвалига мурожаат қилади.

Демак, фермер хўжалик маҳсулотлари билан савдо қилувчи Интернет дўкон яратиш мақсадида Web-сайт қуйидаги таркибий тўзилмалар асосида лойихаланди.

Фермер хўжалик маҳсулотлари билан савдо қилувчи Интернет дўконнинг ишлаш алгоритми блок-схемаси 3.2 - расмда кўрсатилган. Харидорлар қисмига кирган фойдаланувчи Интернет дўконнинг дастурий модуллари билан ишлайди, улар эса турли хилдаги ахборотни интерактив тарзда тақдим этишади.

3.2 - расм. Фермер хўжалик маҳсулотлари билан савдо қилувчи
Интернет дўкон ишлашининг алгоритми блок-схемаси

3.3 - расмда фермер хўжалик маҳсулотлари билан савдо қилувчи Интернет дўконнинг тузилиши келтирилган. Интернет дўкон икки қисмдан иборат харидорлар ва маъмурлаштириш қисми.

Маъмурлаштириш қисми қуйидаги модуллардан ташкил топган:

- Янги буюртмалар. Ушбу бўлимда буюртма рақами ва ҳолати бўйича қидирувни амалга оширишингиз мумкин. Буюртмани ўчириб ташлаш учун қаршисида турган “Ўчириш” тугмасини босиш лозим. Маҳсулотнинг нархи буюртма берилган вақтда тўғри;
- Тоифалар ва маҳсулотлар. Ушбу бўлимда маҳсулотлар каталоги бошқарилади. Бунда янги тоифа/тоифа остилар қўшиш, мавжуд тоифаларни тахрирлаш ёки ўчириш, янги маҳсулотлар қўшиш, мавжуд маҳсулотларни тахрирлаш ёки ўчириш амалларини бажарса бўлади;
- Созлашлар. Ушбу бўлимда Интернет дўконнинг асосий созуламаларини аниқлашингиз мумкин;
- Статистика. Ушбу бўлимда энг машҳур маҳсулотлар, энг кўп сотилган маҳсулотлар, оғборда мавжуд бўлмаган маҳсулотлар ва бошқа маълумотларни кўриш мумкин;
- Харидорлар. Ушбу бўлимда харидорлар алфавит тартибда сараланган. Бунда ҳар бир харидорнинг буюртмаларини кўриш, харидорларни ўчириб ташлаш ва бошқа амалларни бажариш мумкин;
- Овоз бериш. Ушбу бўлимда берилган овозлар ҳақида статистикани кўриш мумкин;

Қўшимча маълумот. Ушбу бўлимда қўшимча саҳифалардаги маълумотларни ўзгартиришингиз мумкин.

Харидорлар қисми қуйидаги бўлимлардан иборат:

- рўйхатдан ўтиш;
- қидирув;
- тоифалар;
- нархлар рўйхати;

- саватга қўшиш;
- буюртмани расмийлаштириш.

3.3 - расм. Фермер хўжалик маҳсулотлари билан савдо қилувчи Интернет дўконнинг тузилиши

Фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчи веб сайтда фермерларнинг маҳсулотлари акс эттирилган бўлиб, уларнин янги ва эски архлари берилган. Веб сайтда қуйидаги бўлимлар мавжуд:

- Арпа-дон маҳсулотлари;
- Мевалар;
- Пахтачилик;
- Сабзавотлар;

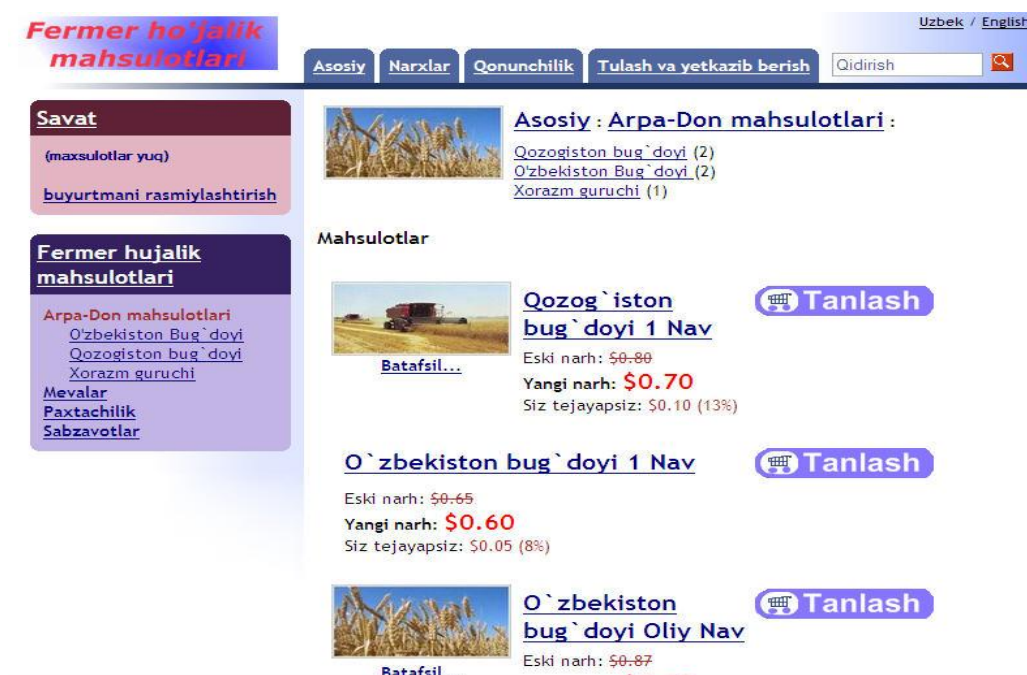
Ушбу маҳсулотлар Ўзбекистон худудида етиштирилиб, электрон кўринишдаги савдони амалга оширишни имконини беради. Веб саҳифани

ишга тушириш учун ихтиёрий браузерда <http://localhost/fermer> манзили киритилади ва экранга 3.4 – расмда тасвирланган веб саҳифа паудо бўлади.

Расм 3.4. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчи веб сайт

Маҳсулотларни танлаш ва кўриш учун “Фермер хўжалик маҳсулотлари” бўлимидан керакли масулот танланади (3.5 -расм).

Расм 3.5. Арпа-дон маҳсулотлари рўйхати

Веб саҳифадан меваларни танламоқчи бўлсак веб сайтнинг “мевалар” бўлими танланади ва улар ҳақида батафсил маълумотга эга бўлиш мумкин(3.6 - расм).

Расм 3.6. Веб сайтнинг “Мевалар” бўлими

Маҳсулотлар танланаётганда унинг нархлари кўриниб туради ва уларни сичқонча ёрдамида танлашимиз мумкин. Бунинг учун “Танлаш” босилади. Ушуб сайтдан пахтанинг ҳам нарhini кўришимиз мумкин (3.7 - расм).

Расм 3.7. Веб сайтнинг “Пахтачилик” бўлими

Веб сайтнинг сабзавотлар бўлимида Картошка ва сабзиларниги навига қараб танлаш имконияти мавжуддир (3.8 - расм).

Расм 3.8. Веб сайтнинг “Сабзавотлар” бўлими

Юқоридаги керакли бўлган маҳсулотларни танлаш натижасида, танланган маҳсулотлар “Сават” га келиб тушади. “Сават”га кириб танланган маҳсулотларимизни ва уларнинг умумий нархини кўришимиз мумкин бўлади (3.9 - расм).

Расм 3.9. Танланган маҳсулотлар “Сават”га келиб тушади.

Фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчи веб сайтнинг “Нархлар” бўлимида, веб сайтдаги маҳсулотлар нархлари билан танишиб чиқиш мумкин (3.10 - расм).

Fermer ho'jalik mahsulotlari		Uzbek / English	
Asosiy	Narxlar	Qonunchilik	Tulash va yetkazib berish
Savat		Qidirish	
(mahsulotlar yuq)			
buyurtmani rasmiylashtirish			
Fermer hujalik mahsulotlari			
Arpa-Don mahsulotlari			
Mevalar			
Paxtachilik			
Sabzavotlar			

Narxlar	
Arpa-Don mahsulotlari	
O'zbekiston Bug`doyi	
O'zbekiston bug`doyi 1 Nav	\$0.60
O'zbekiston bug`doyi Oliy Nav	\$0.80
Qozog'iston bug`doyi	
Qozog'iston bug`doyi 1 Nav	\$0.70
Qozog'iston bug`doyi Oliy Nav	\$1.00
Xorazm guruchi	
Devzira	\$1.20
Mevalar	
Atlas olma	\$0.40
Hurmo	\$0.80
Qizil olma	\$0.50
Paxtachilik	
Oliy Nav	\$1.00
Sabzavotlar	
Fotima kartoshkasi	\$0.30
Golland kartoshkasi	\$0.60

Расм 3.10. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчи веб сайтнинг “Нархлар” бўлими

Фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчи веб сайтнинг “Қонунчилик” бўлимида “Фермер хўжалиги тўғрисида” ги қонун билан танишиб чиқиш мумкин (3.11 - расм).

Fermer ho'jalik mahsulotlari		Uzbek / English	
Asosiy	Narxlar	Qonunchilik	Tulash va yetkazib berish
Savat		Qidirish	
(mahsulotlar yuq)			
buyurtmani rasmiylashtirish			
Fermer hujalik mahsulotlari			
Arpa-Don mahsulotlari			
Mevalar			
Paxtachilik			
Sabzavotlar			

"Fermer hujaligi tug`risida" gi qonun			
"ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИ ТЎҒРИСИДА" ҚОНУН (янги таҳрири)			
ЎзРнинг 23.03.2006 йил ЎРҚ-26-сон Қонунининг 1-моддасига ЎзРнинг 28.12.2007 йил ЎРҚ-138-сон Қонунининг 9-моддасига асосан таҳрирга ўзгартиришлар киритилди.			
I. Умумий қондалар			
II. Фермер хўжалигини ташкил этиш			
III. Фермер хўжаликлари юритиш учун ер участкалари бериш. Ердан ва сувдан фойдаланиш			
IV. Фермер хўжалигининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ҳамда мол-мулки			
V. Фермер хўжалиги фаолиятининг ташкил этилиши			
VI. Яқинловчи қондалар			
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қарори 2004 йил 26 август Янги таҳрирдаги "Фермер хўжалиги тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга киритиш ҳақида			
I. Умумий қондалар			
1-модда. Ушбу Қонуннинг мақсади			
2-модда. Фермер хўжалиги тўғрисидаги қонун ҳужжатлари			
3-модда. Фермер хўжалиги			
4-модда. Фермер хўжалигининг бошлиғи			
1-модда. Ушбу Қонуннинг мақсади			
Ушбу Қонуннинг мақсади фермер хўжаликларининг ташкил этилиши, фаолияти, қайта ташкил этилиши ва тугатилиши соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат.			
2-модда. Фермер хўжалиги тўғрисидаги қонун ҳужжатлари			
Фермер хўжалиги тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу Қонун ва бошқа қонун ҳужжатларидан иборатдир.			
Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг фермер хўжалиги тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилгандан бошқача қондалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қондалари қўлланилади.			
3-модда. Фермер хўжалиги			
Фермер хўжалиги ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи мустақил хўжалик юритиш			

Расм 3.11. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчи веб сайтнинг “Қонунчилик” бўлими

Юқоридаги ҳамма маҳсулотларни веб сайтга жойлаштириш, ўзгартириш ва ўчириш веб сайт администратори вазифасига юклатилган (3.12 - расм).

Расм 3.12. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчи веб сайтнинг “Администраторлаш” бўлими

Администраторлаш бўлими орқали веб сайт бўлимларини ўзгартириб янги бўлимлар қўшиш имконияти мавжуддир. Администраторлаш саҳифаси 3 бўлимдан иборат. Булар: Тоифалар, Буюртмалар ва Созламалар.

Тоифалар бўлимида “Маҳсулотлар ва категориялар” ҳамда “Махсус таклифлар” бўлимоистилари мавжуд.

Буюртмалар бўлимида янги буюртмалар кўрсатилади.

Созламаларда Интернет дўконнинг шаблонлари ва созламалари келтирилган бўлиб, Интернет дўконни созлаш учун қўлланилади.

3.3. Фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўкони савдосида тўловларни амалга ошириш технологияси

Тўлов тизими - бу дастурий воситалар йиғиндиси ҳисобланиб, тўлов воситаси сифатида пул олиб юрувчи воситалар(банк карталари)ни ишлатишни таъминлайди.

Тўлов тизими электрон тижорат тизими инфраструктурасининг асосий элементларидан бири ҳисобланади. Электрон тижорат тизимида сотувларни амалда кенг тарқалиши маълум миқдорда ишончли, перспектив ва иқтисодий жиҳатдан самарали тўлов тизимларини жорий этишнинг зарурий шarti ҳисобланади.

Тўлов тизими оптималлигининг асосий критериялари қуйидагилар:

- Транзакция ўтказиш қиймати(нарни);
- Тўлов иштирокчиларининг мажбуриятлари даражаси;
- Ҳимоя даражаси;
- Дўстона интерфейс ва бошқалар.

Бугунги кунгача 100 дан ортиқ тўлов тизимлари ишлаб чиқарилган бўлиб, вақт ўтган сари уларнинг сони кўпаймоқда. Ҳозирда Ўзбекистонда:

- FastPay
- UniPay
- E-Pay
- E-karmon
- PAYNET

каби тўлов тизимлари фаолият олиб бормоқдалар.

Ekarmon тўлов тизими орқали нақд пулсиз тўловларни амалга ошириш мумкин, бу тизим ҳозирда амалда фойдаланиш арафасида.

PAYNET, FastPay, UniPay, E-Pay каби тизимлар ўз пунктлари эга бўлиб, шу пунктлар орқали маълум бир ҳисобрақамга пул ўтказишингиз мумкин. Масалан, PAYNET тизими кенг тарқалган тизим бўлиб, ҳозирда бу тизимнинг Ўзбекистоннинг барча вилоят ва шаҳарларида 9000 яқин тўлов пунктлари мавжуд. Бу пунктлар орқали мижоз мобил телефон ва коммунал хизматлар учун тўловларни амалга ошириши мумкин. Бунинг учун мижоз PAYNETнинг ихтиёрий пунктига кириб, оператор ёки провайдер номини, провайдер томонидан ўрнатилган хизмат номинали ёки телефон рақамини айтади ва тўловни нақд пул бериш йўли билан амалга оширади.

Мижоздан қабул қилинган тўлов ҳақидаги маълумот PAYNET тизимига узатилади. Бу тизимда мос келувчи провайдерга маълумотлар марҳсрутизатсияси содир бўлади. PAYNET тизими транзакция якунида мижозга мўлжаллинган ахборот чеки босмадан чиқарилади. Агент пул маблағларини PAYNET ҳисобига мижоздан қабул қилган тўловлари асосида ўтказди. қабул қилинган тўловлар шунингдек оператор ёки провайдер биллингида ҳам ёзиб қўйилади. Агент қабул қилинган тўловлар асосида оператор ёки провайдер ҳисобига пул ўтказди. Шундан сўнг провайдер ёки телефон оператори мижоз учун хизматни йўлга қўяди. Агар мижоз мобил телефон учун пул тўлаган бўлса, оператор томонидан унга ҳисоби тўлдирилганлиги ҳақида СМС хабарини юборади.

Фермер хўжалик маҳсулотлари веб сайтида ҳам мана шу тўлов тизимлардан фойдаланиш имкониятига эга бўлишади. Бунинг учун мижозлар ўзлари хоҳлаган тўлов тизимини танлайдилар ва шу танлаган тизимлари орқали тўловни амалга оширадилар.

Эндиликда қимматли вақт ва асабларни сарфлаб дўкондан дўконга бориб, у ёки бу товарни қидириш ҳожати қолмайди. Бундай масалалар “web-money”, “yandex”, “eKarmon” тўлов тизимлари ёрдамида ҳал қилинади. Шулардан бири яқин келажакда ишга тушувчи ва бир кунда 24 соат, ҳафтасига 7 кун узлуксиз хизмат қилувчи “eKarmon” электрон тўловлар тизимидир.

Ахборот-коммуникация, мобил ва интернет-технологиялари соҳасида дастурий ечимлар ишлаб чиқарувчи «Multisoft Solutions» маҳаллий компанияси 2005 йил 16 декабрда қабул қилинган «Электрон тўловлар тўғрисида»ги Қонунга ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 12 июндаги 120-сонли «Электрон тижоратни амалга оширишда тўловларни ўтказишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарорига мувофиқ “eKarmon” электрон тўловлар тизимини ишлаб чиқди.

Айни вақтда мазкур тизим интернет-дўконлар ёрдамида электрон тўловларни ўтказиш бўйича «бошланғич лойиҳа» сифатида тақдим

этилмокда. «eKarmon» тизими Интернет тармоғи орқали аҳолига товарларни харид қилиш, хизматлар учун тўловларни амалга ошириш, шу жумладан уяли алоқа операторлари, интернет провайдерлар, халқаро ва шаҳар телефонияси, ҳамда коммунал хизматлар учун ҳақ тўлаш имконини бермокда. Ушбу тизим миллий валюта “Сўм”га боғланган бўлиб, фақат Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қилади.

Электрон тижорат тизимида тўловлар маълум шартлар асосида амалга оширилади, масалан махфийликни сақлаш, харидор тўловларни интернет орқали амалга оширишда ўз маълумотларини (масалан кредит карточка рақами) махфийлигини сақлашни талаб қилади. Яъни бу борада тўлов тизимининг камчилиги бўлмаслиги керак. Шундай қилиб махфийликни сақлаш талаблари қуйидагилардан иборат бўлади:

- тўлов жараёни вақтида ташқи кузатувчидан харидор маълумотларни сир сақлаши;
- харидорнинг тўлов қабул қилувчи учун маълум даражадаги анонимлигини сақлаш;
- тайинланган тўловнинг эмитент маълумотларни олиш имкони йўқлигини таъминлаш;
- хавфсизликни таъминлаш, интернет тармоғи анча самарали алоқа воситаси ва муҳити бўлиши билан бир қаторда, фойдаланувчилардаги ишончсизликга эга, электрон тўловлардаги хавфсизлик таъминлаш, бу тизим учун муҳим критериялардан бири ҳисобланади;
- аутентификация, харидорлар ва сотувчилар савдо жараёнидаги иштирок этувчиларнинг айнан ўзлари эканлигига ишонч ҳосил қилишлари керак.

Электрон тўловлар, дўконга телефондан берилган буюртмаларга бўлган тўловларга ўхшаб кетади. Асосий фарқи, харид қилинган маҳсулотлар учун тўловлар клиентнинг компьютер ва сотувчининг WEB-сервери орқали амалга оширилади.

Сотувчининг WEB-сервери, савдодаги маҳсулотлар учун маълум форма яратилган бўлиб, харидор ўз браузеридида бу формани тўлдиради. Браузер орқали бу тўлдирилган маълумотлар сотувчи WEB-серверига тушади ва қайта ишланиб, маълумотлар базасига қўшилади. Маълумотлар базаси иккита қийматга эга.

Биринчидан, маълумотлар базасида, барча ҳисоб-китоблар, мижозлар маълумотлари, умуман савдо жараёнидан кейинги маълумотлар қайта ишлаш учун ва кидириш учун осон бўлган ҳолда тизимлаштирилиб сақланади.

Иккинчидан, маълумотлар базаси – бу барча бир-бири билан боғлиқ бўлган маълумотларнинг йиғиндиси ҳисобланади, яъни маълумотларни маълум бир дастурлар учун ишлатиш, керакли маълумотларни топиб қайта ишлаш ва маълумотларни бошқариш имкониятидир.

Сотувчининг маълумотлар базасига келиб тушган харидорларнинг маълумотлари ҳаққонийлиги, харидлар ҳақидаги маълумотларнинг тўғрилиги текширилади ва тўлов тизимида маблағ ўтказиш мумкинлиги тасдиқланади. Сотувчи WEB сервери тўлов тизими сервери билан интернет орқали махсус протоколлар ёрдамида боғланиб маълумот алмашинади ва тўловлар қабул қилинади.

Шлюз бу турли протоколда ишлайдиган компьютерларни бир-бири билан боғловчи ҳисобланади ва бу ёрдамида харидорнинг банк ҳисоб рақамидан тўловлар қабул қилинади. Тўлов қабул қилиш жараёнида, бир тармоқдан бошқа тармоққа ўтказишда махсус дастурлар ва протоколлар орқали банк, харидор, сотувчи маълумотлари ўзгартирилади. Тўловнинг охириги босқичда муаллифлаш ва тўловни қабул қилиш (харидор банк ҳисоб рақамидан дўкон ҳисоб рақамига ўтказилиши) билан тугалланади.

S-HTTP (Secure Hyper Text Transfer Protokol) – протокол сервер ва браузерларни аутентификация қилиш ва браузернинг WEB – сервер билан боғланишида маълумотларнинг тўлиқлигини, конфиденциаллигини таъминлаб беради.

Тўлов жараёнларининг хавфсизлиги таъминланиши шифрлашга, кодировка (криптография ва стеганография) қилишга асосланади.

Учинчи шахсларнинг тизимга ижозатсиз киришидан ишончлилиги ва ҳимоясининг гарови, Электрон рақамли имзоларининг (ЭРИ) қўлланилиши саналади. ЭРИ 2003 йил 11 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Электрон рақамли имзо тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ, электрон ҳужжатдаги ЭРИ айти бир вақтнинг ўзида қоғоз ҳужжатга қўлда ўзи қўйган имзо билан бир хил аҳамиятга эга. ЭРИдан “eKarmon” тизимига киришда, ҳамда реал вақт режимида тўловларни амалга оширишда фойдаланилади. Бунинг учун тизим фойдаланувчиларига «Multisoft Solutions» компаниясининг ЭРИ калитларини Рўйхатга олувчи маркази (РОМ) томонидан ЭРИ калитининг сертификати берилади. Эслатиб ўтиш жоизки, яқинда компания РОМи, Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлигида давлат рўйхатидан ўтди.

ЭРИни қўлланилиши, анъанавий «парол ва логин»лардан фойдаланиш методларга нисбатан, назария ва амалиётда устун деб исботланган. «eKarmon» тизимида қўлланилувчи ЭРИнинг сирли калитининг узунлиги 2048 битни ташкил қилади; демак, бугунги кунда ЭРИ калитларининг ҳар қандай компрометацияси олди олинади.

“eKarmon” тизимининг аъзоси бўлиш учун, ушбу тизимнинг www.ekarmon.uz Интернет сайтида рўйхатдан ўтиб, “eKarmon” Агентлари шахобчаларида идентификациядан ўтиш ва тизим томонидан берилган ўз электрон ҳисобини тўлдириш лозим.

Тизимда электрон рақамли имзоларни тўлдириш қуйидаги усуллар билан амалга оширилади:

1. Тизим агентлари кассаларига нақд пул маблағларини киритиш йўли билан (фақат жисмоний шахслар учун). Фойдаланувчининг исм-шарифи, электрон ҳисоб рақами текширувдан ўтказилгандан сўнг, киритилган сумма ҳақида чек топширилади;

2. Ўзининг банк ҳисобидан «eKarmon» тизимининг банк рақами ҳисобига пул маблағларини ўтказиш йўли билан.

Бунда пул маблағлари тизим фойдаланувчиларининг электрон ҳисобларида автоматик тарзда акс эттирилади. Айнан ушбу маблағлардан, фойдаланувчилар уй ёки офислардан ташқарига чикмай бутун республика масштаби бўйича товар ва хизматлар (кино, театр, ҳаво ва темир йўл транспорти учун чипталар, кийим кечак, озиқ-овқат, кредит ва ҳ.к) учун ҳақ тўлаш имкониятига эга бўладилар.

Реал вақт режимида товар ва хизматларини таклиф этиш истагида бўлган ҳўжалик субъектлар ҳам «eKarmon» тизимида алоҳида рўйхатдан ўтишлари лозим. Уларга «eKarmon» тизими орқали электрон савдони амалга оширишларида фойдаланиш учун ЭРИ калитларининг сертификатлари РОМ томонидан топширилади. Тадбиркорлик билан шуғулланувчи субъектларнинг уланиши, уларнинг интернет-сайтлари, интернет-дўконлари ёки савдо майдонларининг «eKarmon» интернет-тўловлари тизимида уланиши орқали амалга оширилади. “eKarmon” тизимида товар ва хизматлар «онлайн» режимида сотилишда Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигига мувофиқ электрон ҳужжат шаклида тузилган келишув назарда тутилган.

«eKarmon» тизимининг қўшимча функциялари қаторида, битта фойдаланувчининг электрон ҳисобидан иккинчи фойдаланувчининг электрон ҳисобига маблағларни ўтказиш, тизим аъзоларини баҳолаш (аттестация) ҳамда фойдаланувчиларнинг пул маблағларини банк ҳисоб рақамларига чиқариш каби имкониятлар мавжуд.

Аҳолига ишончли, хавфсиз ва максимал даражада қулай тизим тақдим этиш мақсадида, ишга тушиш арафасида турган «eKarmon» тизими, Ўзбекистон Республикасининг тегишли вазирлик ва идораларига кўриб чиқиш учун таклиф этилган эди. Билдирилган тавсияларни инобатга олган ҳолда, тизимни қўшимча модулар билан янада такомиллаштириш қарори қабул қилинди. Ундан ташқари, компания вакиллари Ўзбекистон ҳудудида

етақчи инновацион технологияларини тадбиқ этиш ва ривожлантириш соҳасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, такомиллаштириш ва ижро этилишига бағишланган тадбирларда фаол қатнашмоқда.

Ҳозирги кунгача “eKarmon” тўлов тизими амалда ишга туширилгани йўқ. Лекин оммавий ахборот воситалари маълумотларига қараганда, бу тўлов тизимига интернет дўконлар веб-сайтларини улаш мутлақо текин амалга оширилиши режалаштирилган. Бунинг учун дўкон эгалари ООО «eKarmon Group» компаниясининг асосий офисига мурожаат қилиб, қуйидагича бепул имкониятлардан фойдаланишлари мумкин:

- “eKarmon” тизими билан онлайн тўловларни қабул қилиш имконини берувчи интернет дўкон учун тайёр дастурий таъминот;
- Веб-сайтга домен номи;
- ООО «Multisoft Solutions» компаниясининг электрон рақамли имзо калитларини рўйхатга олиш маркази томонидан электрон рақамли имзо.

Интернет дўкон эгалари бу тўлов тизимига уланишлари учун ООО «eKarmon Group» компаниясининг асосий офисида махсус бланкаларни тўлдиришлари ва айрим талабларга жавоб беришлари керак бўлади.

3.4. Фермер хўжалик маҳсулотлари электрон савдоси веб сайтнинг хавфсизлигини таъминлаш

Ахборот тизимлари ривожланиши билан бирга унинг хавфсизлигини таъминлаш масаласи ҳам долзарб муаммо бўлиб бормокда. Хавфсизлик чоралари мумкин бўлмаган мурожат орқали маълумот олиш, ҳимояланган маълумоталарни ўзгартириш ёки физик ўчиришга қарши йуналтиради.

Бугунги кунда янги замонавий технология – Ахборот тизимлари ва маълумотларни узатиш тармоқларида ахборот ҳимояси технолгояси шаклланмоқда. Ахборот хавфсизлигига таҳдид деганда, сақланаётган, узатилаётган ва қайта ишланаётган ахборот ресурсларидан, шунингдек,

дастурий ва аппарат восталаридан рухсатсиз фойдаланиш, уларни бузиш, ўзгартириш ҳолатлари тушунилади.

Ахборот хавфсизлигига бўладиган асосий таҳдидларга: конфеденциал ахборотларни очиш, ахборотларни фош қилиш, ахборот ресурсларидан рухсатсиз нотўғри фойдаланиш, рухсатсиз ахборот алмашинуви, ахборотдан ва хизмат кўрсатишдан воз кечишлар киради.

Ахборот хавфсизлигини таъминлаш методлари ва воситалари куйидагилар:

- Тўсиқ-ҳимоядаги ахборотларга (аппаратларга,...) тажовуз йўллари физик тўсиқ методи.

- Мурожатларни бошқариш-компьютер ахборот тизимининг барча ресурсларидан фойдаланишни бошқариш орқали ахборотни ҳимоялаш методи.

У ўз ичига куйидаги ҳимоя функцияларини олади:

- тизим фойдаланувчиларини, персоналларини ва ресурсларини идентификациялаш;

- тақдим этилган идентификация билан объект ва субъектларни аниқлаш;

- ваколатни текшириш (сўралган ресурсларга ва жараёнларга ўрнатилган регламент бўйича ҳафта кун ива сутка вақтининг мос келишини текшириш);

- ўрнатилган регламент чегарасида ишлашга рухсат бериш ва шароит яратиш;

- ҳимоядаги ресурсларга мурожаатларни кайд қилиш (баённома тузиш);

- рухсатсиз мурожатларга ҳаракат қилинганда уларни сезиш.

Маскировка- криптографик шифрлаш йўли билан узатиладиган хабарларни сирлилигини ва ҳақиқийлигини таъминлаш илми билан таъминлаш методи ахборот хавфсизлигини.

Регмантлаш – ҳимоядаги ахборотларни автоматик сақлаш, узатиш ва қайта ишлаш шароитини яратиш орқали ахборот хавфсизлигини таъминлаш методи.

Зўрлаш- тизим персонали ва фойдаланувчиларни ҳимоядаги ахборотларни қайта ишлаш, узатиш ва фойдаланиш қоидаларига қатъий риоя қилишларига мажбурлаш, акс ҳолда моддий маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортиш таҳдиди билан ҳимоялаш методи.

Мойиллик- тизим персоналлари ва фойдаланувчилари ва ўрнатилган тартиб қоидага маънавий ва этика нормалари асосида риоя қилишларига мойил бўлишлари билан ахборотни қилиш методи.

Ахборотларга рухсатсиз мурожат қилишнинг энг кўп тарқалган усуллари қуйидагилардир:

- электрон нурналишларни ушлаб қолиш;
- яширин эшитиш қурилмаларини қўллаш;
- масофавий сурагга олиш;
- акустик нурларни ушлаб олиш;
- ахборот ташувчиларни ва ҳужжат чиқиндаларини угирлаш;
- сўров мурожаатлари бажарилгандан кейин тизим хотирасида қолган ахборотларни уқиш;
- ҳимоя чоралари билан ахборот ташувчилардан нусха олиш;
- қайд қилинган фойдаланувчилар орасидан москировкалаш;
- ушлаб олувчи дастурлардан фойдаланиш;
- Операцион тизимларини дастурлаш тилларининг камчиликларидан фойдаланиш;
- “Троян оти” каби блокларини дастурлар библиотекасига қўшиш;
- аппарат ва алоқа линиясига ноқонуний уланиш;
- компьютер вирусларини қўллаш.

Интернет тармогининг шиддатли ривожланиши бизнеснинг электрон шакли, электрон тижоратнинг кенг тарқалишига олиб келди. Шундай қилиб,

Электрон тижорат 100 йилликнинг энг юкори технологиялари махсулидир ва у кун сари бизнес юритишнинг янада актуал шаклига айланмокда.

Мебел буюмлари савдосида электрон бизнес хавфсизлиги ахборот конфиденциаллиги, ахборот бутунлиги сақлаш, аутентификация, авторизация, ишонч кафолати каби характеристикаларни таъминлашдан иборатдир. Электрон савдода юкоридаги талабларни амалга ошириш учун технологик ечимлар мавжуд, бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам амалиётда қўллашга ва хавфсизликни тулик таъминлашга тайёр эмас.

Интернетда қаллобликнинг юкори даражадалиги электрон тижорат ривожига тўсиқ бўлувчи омил ҳисобланади. Ушбу масала бўйича, умуман, интернетда ва хусусан, мебел буюмлари савдосида электрон бизнесда хавфсизлик муаммосини ечишнинг янги ечимларини излаш давом этмокда.

Махфийлик ва аутентификацияни таъминлаш учун шифрлаш (криптография) қўлланилади, бундай криптографик методлар асосида турлича ахборот хавфсизлиги протоколлари яратилмокда. Сотувчи ва харидорларни идентификациялаш механизмлари, шунингдек, ишонч кафолати электрон рақамли имзо ва рақамли сертификатлар билан амалга оширилади. Ҳозирда интернетда энг машҳур протокол-бу SSL (Secure Socket Layer) дир. Бу протокол жуда кенг таркалган ва машҳур Интернет-браузерлар ва web-серверларнинг таркибий кисмига айланган.

Транзакцияларни енгиллаштирувчи дастлабки стандарт ва протокол SET (Secure Electronic Transaction) протоколи ҳисобланади.

Ахборот хавфсизлиги учун яратилган турли стандарт ва иловалар нимани ҳимоя қилишларига қараб, классификациялаш мумкин: SSL, S/WAN каби стандартлар интернетда коммуникацияни ҳимоялайди. S-HTTP ва S/MIME протоколлари аутентификация ва махфийликни таъминлашга йўналтирилган. (S-NHP-Web иловалар учун, S/MIME эса электрон почта учун). SET-стандарти ЭТ да транзакциялар хавфсизлигини таъминлайди.

Ҳозирда дастурий таъминот ишлаб чиқарувчиларни биргаликда ҳамкорлик Билан фаолият олиб боришларига имкон берувчи умумий, ягона

бир стандарт яратилиши керак. Ахборот хавфсизлигини таъминловчи бундай номутаносиблик электрон бизнесни кенг тарқалишига тўсқинлик қилади.

SET (Secure Electronic Transaction) протоколи Visa ва Master Card консурциуми бошчилигида ишлаб чиқилган. У 1996 йил 1 февралда яратилган. Ушбу кунда Visa International ва Master Card International бир қатор технологик компаниялар билан ҳамкорликда Интернет ҳисоб-китобларининг ҳимояланган ягона очик стандар яратилганларини эълон қилдилар. SET ўзида бошқа иловалар (Web-браузерлардек)ни қўллашга мулжалланган протоколлар тупламини мужассамлаштиради. У интернетда кредит карта билан харидлар учун тўловлар билан боғлиқ бўлган транзакцияларни қайта ишловчи стандарт сифатида тавсия қилинган.

III бобга хулоса

Битирув малакавий ишнинг учинчи бобида PHP дастурлаш тили асосида фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи веб сайтни яратиш технологияси кўриб чиқилди. Бунда Фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўконини яратишда ишлатиладиган PHP ва бошқа дастурий воситалар таҳлил қилиниб, PHP дастурлаш тили билан бирга қўлланиладиган Apache веб сервери ва MySQL маълумотлар базаси танланди.

Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи веб сайтдан фойдаланиш технологиясида, веб сайтни ташкил этувчи қисмлари ва ундан тўғри фойдаланиш усуллари ёритиб берилган. Бобнинг сўнгида веб сайтнинг хавфсизлик масалалари кўриб чиқилиб, унда фойдаланиладиган протоколлар ишончлийдиги ва хавфсиз қўлланилиши борасида сўз юритилди.

VI БОБ.ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ

4.1.Вибрация(титраш) ишлаб чиқаришдаги зарарли омил сифатида

Ишлаб чиқариш корхоналарида механизмларнинг ҳаракати натижасида ҳар хил титрашлар вужудга келади. Титраш иш унимдорлигини камайтирибгина қолмасдан, балки унинг соғлиғига ҳам таъсир кўрсатиши мумкин бу таъсирини олди олинмаса, хавфли титраш касаллиғига олиб келади..Шунинг учун ҳам титрашга қарши кураш муҳим аҳамиятга эга.

Титраш умумий ва қисман бўлиши мумкин. Умумий титрашда инсон организмнинг бутунлай титраш таъсирида бўлади, қисманда эса инсон организмнинг баъзи бир қисмларигина титраш таъсирга тушади.Транспорт воситаларини бошқарувчилар юк кўтариш кранларини бошқарувчилар штамп босувчилар умумий титраш таъсирида бўладилар. Қисман титраш таъсирида бўлиш қолда ишлатиладиган электров а пневматик қурилмалар билан ишловчилар тушади.

Инсон организмнинг ҳамма қисмларида ҳар хил частотадаги титрашлар мавжуд. Масалан, одам боши, бўйни, юрак қисмларига титрашлар тизими сифатида қаралиши мумкинки,бу узига яраша огирликка эга бўлган пружина симон воситалар ёрдамида титрашлар вудудга келади ва бу титрашларни сундиришга ҳаракат қилувчи қаршиликлар гуруҳи ҳам мавжуд.Агар бу тировчи қисмларга ташқаридан худди шу частотадаги титрашлар таъсир кўрсатса, организмда резонанс вужидга келиши мумкинки, бу титрашни бир неча ўн марта ортишга олиб келади. Бу эса ўз навбатида, организм қисмларида силжишни вужудга келтиради..

Масалан тик туриб ишлаганда бош,елка, бўйин ва умуртқа қисмларининг титраши 4-6 Гц ни ташкил қилади..Утириб ишлаганда бошнинг елкага нисбатан титраши 25-30 Гц ни қупчилик ички аъзоларининг титраши 6-9 Гц атрофида бўлади.Худди шундай титраш частотасига тушганда ёмон асорат келиб чиқади,баъзан бу механик жароҳатларга олиб келиши мумкин.. Титрашнинг доимий таъсири эса титраш касаллиғига олиб келади..Бунда титрашнинг маркази нерв тизимларига таъсири натииясида

организмнинг физиологик функциялари бузилади. Бу хол бош оғриги, бош айланиши, уйқунинг ёмонлашуви, меҳнат қобилиятининг сусайиши, юрак фаолиятининг бузилиши билан ифодалаш мумкин.

Қисман титраш кон томирлардаги қони қуйиқлаштиради. Бу ҳолат асосан тананинг охириги қисмларида бўлган қўл панжаларидан бошланиб, бутун кулга утади ва юракдан келаётган қоннинг утишини ёмонлаштиради ва бу билан кон таъминоти сусаяди. Шунинг билан бирга титраш таъсири ташқи нерв тизимлари ишини ёмонлаштиради, бу эса терининг сезиш қобилиятини сусайтиради, пай қаватларининг қотиб қолишига олиб келади, бугимларда туз йиғилади ва бугимлар ҳаракатини сусайтиради. Бу ҳолатлар айниқса совуқ фаслларда кучаяди. Титраш – мастақкам зич жисмларнинг механик тебранишлари ёки тебранма шарақатлар.

Ғ дан 16 Гц гача механик тизимлар жойлашув амплитудаси билан характерланади.

$A = \varphi(t)$, тезлиги $V = f(t)$, жадаллиги $a = \ddot{\varphi}(t)$.

Тебраниш (титраш) тезлигининг логарифма даражаси

$$L = 20 \lg V f \cdot 10^{-8},$$

дея белгиланади,

V – титраш тезлигининг м/сек шртача квадрат аҳамияти.

Титрашнинг айланма деталлар ва ҳаракатланаётган механизмлар, валлар, машина шкивлари, достгошлар, пневматик асбобларнинг нотўғри балансировкаси, труба қувурлар бўйича суюқлик ва газларни транспортировка қилиш оқибатида юзага келади.

Титрашлар динамик юклар таъсирида вужудга келиб, машиналар, қурилмалар ва ишлаб чиқариш бинолари пойдеворига узатилади, улар орқали ерга боради.

Шунинг учун титрашлар ва чайқалишлар катта масофага етиб бориб, бошқа бинолар ва иншоотларда чайқалиш шосил қилиши мумкин. Технологик ва бошқа ускуналарни лойишалаштиришда ишлаб чиқариш

биноларида иш жойларида ускуналар титраши тегишли катталиқдан ошиб кетмаслиги ва стандартлар меъёрларига жавоб беришини инобатга олиш зарур.

Ишлаб чиқариш титрашларини меъёрлаш муаммоси 2 йщналишда щал қилинади: инженер (мухандис) – техник ва санитария – гигиеник. Кучли ва секин титрашлар щртасидаги чегара f частотага боғлиқ тарзда йщл қщйиладиган титраш амплитудаларининг меъёрий катталигининг қийшиқ щзгариши сифатида кщриб чиқиш мумкин.

$$n = 400 \text{ об/мин да} \quad A = 0,2 \text{ мм}$$

$$n \leq 2400 \text{ об/мин да} \quad A = 0,05 \text{ мм}$$

$$n < 300 \text{ об/мин да} \quad A \leq 0,19 \text{ мм}$$

Агар $A \leq 0,19$ мм бщлса, қониқарли бащо щисобланади.

$$A \leq 0,15 \text{ мм} - \text{яхши бащо};$$

$$A \leq 0,1 \text{ мм} - \text{аъло бащо}.$$

Паст частотали машиналар учун ТУ-60-49 меъёрларига кщра, A пойдеворлар тебранишлари амплитудаси 0,2 мм гача йщл қщйилади; силтов

$S = 2A = 0,4$ мм – ҳозирги пайтда бу катталиқ машиналар пойдеворларининг щисоб-китоби тщдрилиги баҳосининг асосий критерийси.

Инсонга таъсири характери бўйича титрашлар умумий, мащаллий, уйғунлаштирилганга бўлинади. Кўндаланг, узунасига ёки айланма тебранишлар мавжуд.

Умумий титрашлар тананинг бирор бир қисмига таъсирида қон таъминотининг ёмонлашувига олиб келади. Бўғинларнинг деформациясига ва ҳаракатланишининг сустлашувига, терининг сезишини камайишига олиб келади.

Инсоннинг ички органларини щз частота тебранишларига эга тебранувчи тизим сифатида қараб чиқиш мумкин:

$f = 6 \text{ Гц}$ - инсоннинг бутун танаси учун;

$f = 8 \text{ Гц}$ – бош ва ошқозон учун;

$f = 20 - 25 \text{ Гц}$ – бошқа органлар учун;

$f > 25 \text{ Гц}$ - нохуш.

Ташқи тебранишларнинг таъсири резонанс шолатни чақириши ва инсоннинг ички органлари чайқалиши ва шикастланишига олиб келиши мумкин.

Титраш нафас органлари, юрак-бўсин ва МАС фаолиятини издан чиқаради, кўриш-эшитиш қобилиятини сустлаштиради. Узоқ ва тез титрашда титраш касаллиги вужудга келиши мумкин. Айниқса инсон учун бир вақтнинг ичида шовқин, титраш ва паст шарорат зарар.

Титраш касб касалликлар тоифасига кирадиган касаллик бўлиб, уни даволаш асосан бошлангич даврларда натижа беради. Касалликнинг орқага қайтиши жуда секин боради. Агар олди олинмаса, киши ишга яроқсиз бўлиб қолади. Бу касалликнинг олдини олишнинг асосий воситаси иш жойларида титраш нормаларини белгилаш дир. Титраш нормалари гигиеник ва техник нормаларга бўлинади.

Меъёрий ҳужжатлардаги “Меҳнат хавфсизлик стандартлар тизими. Титраш, хавфсизликнинг умумий талаблари”га асосан титрашнинг инсон организмига таъсири нуктаи назаридан йул қуйиши мумкин бўлган миқдори ва титрашнинг гигиеник тавсифномасини баҳолаш усуллари белгиланган.

Титраш нормалари умумий ва қисман титрашлар асосида айрим – айрим ҳолда баҳоланади. Умумий титраш нормалари аклий меҳнат билан шугулланувчилар, титраш билан боғлиқ цехлар ва титрашдан холи бўлган зоналарда иш бажарадиган машина ва механизмлар турлари асосида белгиланган.

Иш жойларининг титраш ноимаси белгиланганда (пол машиналарнинг асосива бошқарувчилар учун утиргичлар) титраш тезлигининг логарифмик даражаси урта геометрик частоталари 2,4,8,16,32,63 Гц гача белгиланади.

Кисман титрашда эса 16,32,63,125,250,500,1000 Гц гача норма белгиланади.

Гигиена нормалари 8 соатли иш вакти учун ишлаб чикилади

Титрашни камайтиришдаги тадбирларга механизациялаш ва автоматлаштириш ишларини кузда тутилади. Титраш таъсирини бутунлай йукатишнинг бирдан бир чораси- бутиун технологияни автоматлаштириш ва титраш зоналарига одамларнинг кирмаслигини таъминлашдир. Хозирда титрашни камайтиришни куийдаги усулларидадан фойдаланилади:

- титрашни ажралиб чикаётган манбадан камайтириш:

- таркалиш йулида камайтириш:

- махсус иш шароитини ташкил этиш йули Билан титраш таъсирини камайтириш:

- шахсий мухофаза аслахаларидан фойдаланиш:

- согламлаштириш чора-тадбирларини белгилаш.

- титрашни динамик сундириш –бунда тизимга титровчи таянч оркали маълум куч куйиш натижасида,титрашни фундаментга утмаслигини таъминлаш

- вибродемпфирлаш усули титраш энергиясини бошка турдаги энергияга айлантириш хисобига амалга оширилади:

- машина элементлари ва курилиш конструкцияларини узгартириш йули Билан камайтириш.

Титрашдан сакланиш шахсий мухофаза чораларида:

Қўл оркали утувчи титрашга карши кулкоплар,титрашдан сакловчи пластина ва проклаткалар киради.

Титрашларнинг совук шароитларда таъсир даражаси ортиб кетишни хисобга олиб, ишчиларни қиш вактида иссик кийим ва иссик кулкоплар билан таъминлаш тавсия этилади. Титраш каслигини олдини олиш учун махсу иш режими ташкил килинади. Масалан, кул ишлатиладиган титраш таркатувчи механизм билан ишловчи ишчи санитария нормаларини талабига мувофик умумий иш сменасининг 2/3 кисмида ошмаган микдорда ишлаши мумкин..Овқатланиш учун танаффус 40 минутдан кам булмаслиги ва икки

марта чегараланган танаффус килинади. Бу танаффуслар иш бошлангандан кейин тахминан 1-2 соат давомида 20 мин. ва тушлик танаффусидан 2 соат утгач 30 мин. Булиши керак.

Умумий титраш таъсирда ишлаётган ишчи махсус оёк кийимлар кийиши керак. Титрашни ўлчайдиган асбобларга ИШВ-1 ва ВИП-2 асбобларидан фойдаланилади.

4.2.Фавкулодда вазиятлар

Фавкулодда вазиятларни олдиндан билиш –табiiй офатлар, авариялар ва ҳалокатлар вақтида юз берадиган ҳолатлар ва шароитларни тахминлаб аниқлашга асослангандир. Бунда, унча тўлиқ ва аниқ бўлмаган маълумотлар асосида ФХ лар содир бўлиш эҳтимоли бор район ҳамда Фавкулодда вазиятларнинг характери ва масштаби баҳоланиб, ФХ лар оқибатларини бартараф этишга қаратилган ишларнинг характери ва ҳажми тахминан белгиланади.

Ҳозирги вақтда сейсмик районлар, сел оқимлари, сув босимлар содир бўладиган, қор кучиши ва бошқа кучишлар содир бўлиш хавфи мавжуд бўлган жойлар аниқланган.

Шунингдек, катта ҳалокатларга ва аврияларга олиб келиши мумкин бўлган саноат корхоналари ҳам белгиланган. бу узок муддатли олдиндан билиш деб тушинилади. Олдиндан билиш вазифасига ФХ лар содир булиш эҳтимоли вақтини аниқлаш масаласи ҳам киради. Бундай аниқлашнинг қисқа муддатли олдиндан билиш деб тушинилади. Бунинг учун ҳозирги вақтда қуёш активлиги циклининг ўзгариши тўғрисидаги статистик маълумотлардан, ернинг сунъий йўлдоши ёрдамида олинган маълумотлардан, ҳамда метерологик, сейсмик, вулқон, сел оқими ва бошқа станцияларнинг маълумотларидан кенг фойдаланилади.

Масалан, бўронлар, денгиз бўронлари, вулқонлар отилиши, сел оқимларининг бўлиш эҳтимоли, метерологик Ер йўлдошлари ёрдамида аниқланади. Ер қимирлашларни содир бўлиш эҳтимоли сейсмик районларда сув таркибини кимёвий тахлил килиш, тупрокнинг эластиклик, электрик ва

магнит характеристикасини ўлчаш, қудуқлардаги сув сатҳи ўзгаришини кузатиш, ҳайвонлар ҳолатини кузатиш орқали аниқланиши мумкин. Катта ўрмонлардаги ва ер ости торф ёғинларининг яширин ўчоқлари самолёт ёки Ер йўлдоши ёрдамида инфрақизил нурлар орқали тасвирга олиш асосида аниқланади.

ФХ лар содир бўлиш асосида юзага келиш мумкин бўлган ҳолат ва шароитлар математик усуллар асосида баҳоланади. Бунда бошланғич маълумотлар сифатида яширин хавф жойи, координатаси ва моддалар ҳамда энергия захираси, аҳоли сони ва жойлашиш зичлиги; қурилишлар характери, ҳимоя иншоотларининг сони ва тури, уларнинг ҳажми, метеорологик шароитлар, жойнинг характери қабул қилиниши мумкин.

ФХлар вақтида қутиладиган шарт-шароитларни олдиндан баҳолашда ФХ нинг турига боғлиқ ҳолда унинг чегараси, ҳалокатли сув тошқини, ёғин ва радиацион, кимёвий ва бактериологик заҳарланиш ўчоқлари, ФХ лар натижасида юз бериши эҳтимол қилинган ўлимлар ва материал бойликларни барбод бўлиши, халқ ҳўжалик объектларидаги зарар миқдори тахминан аниқланади.

Олдиндан билиш ва баҳолаш маълумотлари бирлаштирилиб, таҳлил асосида ҳулосаланади ва ФХ ларда қутқарув ва авария-тиклаш ишларини олиб бориш бўйича тадбирлар ишлаб чиқилади. ФХ ларнинг таъсир даражасини камайтириш, унинг зарарли факторларидан ҳимояланишга қаратилган тадбирлар кўп босқичли системадан иборат бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади: доимий ўтказиладиган тадбирлар узок муддатли олдиндан билиш маълумотлари асосида амалга оширилади. Уларга қурилиш монтаж ишларини қурилиш нормалари ва қоидалари асосида амалга ошириш; хавф туғрисида аҳолига хабар беришнинг ишончли системасини ишлаб чиқиш; ҳимоя иншоотларини қуриш ва аҳолини ШХВ билан таъминлаш; радиацион, бактериологик ва кимёвий кузатишни, разведкани ҳамда лаборатория текширишларини ташкил этиш; ФХ лар вақтидаги ҳаракат қоидалари бўйича аҳолини умумий ҳамда мажбурий ўқитиш;

санитар-гигиеник ва профилактик тадбирлар ўтказиш; АЭС ни кўрмаслик, кимёвий ва целлюлозакоғоз ва шу каби потенциал хавфли объектларни хавфсиз зоналарда қуриш; ФХ лар оқибатларини бартараф этиш режаларини ишлаб чиқиш, уни материал ва молиявий таъминлашни тавшиқил этиш ва бошқа шу каби тадбирлар қиради.

ФХ лар содир бўлиш эҳтимоли аниқланган вақтдаги ҳимоя тадбирлари жумласига олдиндан билиш маълумотларини аниқлаштириш бўйича кузатиш ва разведка системасини ишлаб чиқиш; аҳолига ФХ лар тугрисида хабар бериш системасини тайёр ҳолатга келтириш; иктисодни ва ижтимоий ҳаётни давом этишининг махсус қоидаларини жорий этиш, ФХ ни эълон қилиш; юқори хавфлилиқдаги объектларни (АЭС, заҳарли ва портлашга хавфли ишлабю чиқариш ва б.) нейтраллаштириш, уларда ишни тўхташиш ва уларни қўшимча мустаҳкамлаш ёки демонтаж қилиш; авария-қутқарув хизматини тайёр ҳолатга келтириш ва аҳолини қисман эвакуация қилиш каби тадбирлар қиради.

Ушбу тадбирлар мажмуасидан маълумки айрим тадбирлар узок муддатли олдиндан билиш маълумотлари асосида бажарилиб, уларни амалга ошириш учун куп йиллар талаб этилади.

Айрим тадбирлар эса қисқа вақт ичида тез амалга оширилади. Бундай тадбирлар қисқа муддатли олдиндан билиш маълумотлари асосида амалга оширилади.

Ҳозирги вақтда фан-техника тараққиёти, мутахассислар ФХ лар содир бўлиш вақтини ва жойини олдиндан юқори аниқликда айтиб бериш имкониятига эга эмас.

Фавқулодда вазиятлар вақтида ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлашга қаратилган тадбирларни режалаштириш, ФХ лар вақтида ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлашнинг етакчи функцияси ва марказий звеноси ҳисобланади. Режалаштиришда ҳужжат-режа тузилади ва у қуйидаги қисмлардан иборат бўлади: аниқ кўрсаткичлар (иш тури, тадбирлар); ушбу ишларни бажариш вақти; ишларни бажариш учун зарур ресурслар (тури,

сони, миқдори, манбаи); ишни бажарувчи маъсул шахс (ҳар бир пункт бўйича); ишни бажарилишини назорат қилиш усули.

Режанинг матн қисми икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимида ФХ лар вақтидаги шарт-шароитларни баҳолаш бўйича хулосалар, иккинчи бўлимда эса ФХ лар хавфидан аҳолини ҳимоялаш тадбирлари курсатилади. Ушбу тадбирларга асосан қуйидагилар киритилиши мумкин, яъни: ФХ тўғрисида хабар бериш тартиби; кузатиш ва разведкани ташкил этиш; қутқарув ва бошқа муҳим ишларни бажариш учун куч ва воситаларни тайёрлаш; ФХ Лар таъсирини бартараф этиш ёки сусайтириш тадбирлари; одамлар ва материал бойликларни ҳимоялаш тадбирларини тезкор бажариш усуллари; табиий таъминлаш, дозиметрик ва кимёвий назорат; ишлаб чиқаришни авариясиз тўхтатиш тартиби; одамларни ҳимоялашни ташкил этиш, ШХВ билан таъминлаш; эвакуация тадбирларини ташкил этиш; уларни бошқариш; ҳар хил шароитларда қутқарув ишларини ташкил этиш тартиби; юқори ташкилотларга ва ФХ лар бўйича тузилган комиссияларга ахборот ҳамда маълумотлар бериш тартиби.

Режага турли хил зарур луғатавий ва тушунтирувчи характердаги материаллар ҳам илова қилинади. Режа реал, қисқа мазмунли, лекин тулиқ ифода этилган, иқтисодий жиҳатдан макбул билиши ҳамда объектнинг барча имкониятларини ифода этиши зарур.

Режанинг реаллиги табиий ва техноген куринишидаги ФХ лар вақтида ҳақиқий ишлаб чиқариш шароитида ҳаёт фаолият хавфсизлигини таъминлаш бўйича системали турли хил машғулотлар ва амалий машқлар ўтказиш йўли билан текширилади.

4.2.1. Фавқулодда ҳолатлар вақтида корхоналарда тургун ишлашини таъминлаш.

Халқ хўжалик объектларининг (ХХО) турғунлиги уларни ФХ ларнинг хавфли ва зарарли факторлари таъсирига чидамлилиги, яъни ФХ лар шароитида режалаштирилган ҳажмда ва номенклатурада маҳсулот ишлаб чиқариш, ишчи ва хизматчилар ҳаёт фаолияти хавфсизлигини тўғри

таъминлаш ҳамда ишлаб чиқаришга зарар етган ҳолатларда ўз иш қобилиятини тиклашга мослашиши орқали баҳоланади.

ФХ лар вақтида объектнинг турғун ишлашига ташкилий, инженер-техник ва бошқа тадбирларни комплекс равишда амалга ошириш натижасида эришилади.

Ушбу тадбирлар биринчи навбатда ишчилар ва хизматчиларни химоялашга қаратилган бўлиши керак. Чунки инсон ресурси ҳамда ХХО ларини ФХ ларнинг хавфли ва зарарли факторларидан химояланмасдан туриб, уларни турғун ишлашини таъминлаб бўлмайди. Бундан ташқари, объектдаги ишчилар ва объект яқинида яшовчи аҳолини ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлашда ФХ ларнинг бузувчи факторлари таъсирида юзага келувчи иккиламчи хавфли факторлар содир бўлиш хавфининг олдини олишга қаратилган тадбирлар ҳам муҳим роль ўйнайди. Иккиламчи хавфли факторларга, ички ва ташқи сабаблар натижасида вужудга келиши мумкин.

ХХО ларининг ФХ лар вақтида турғун ишлашини таъминлашга қаратилган тадбирлар комплекси ичидан асосий иккита тадбирга, яъни, айнан ФХ ларда ишчи ва хизматчиларни ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш муаммоларига ҳамда иккиламчи хавфли факторлар ҳосил бўлишини бартараф этишга қаратилган тадбирларга тўхталамиз.

Ишчи-хизматчиларни химоялаш тадбирларига- технологик жараёнларда портлашга ва ёнгинга хавфли ҳамда зарарли ва радиактив моддалар ишлатиладиган иш шароитларида иш режимини ташкил этиш; заҳарланиш учогини бартараф этишга қаратилган ишчиларни аниқ бажариш йуллари бўйича ўқитиш; объектдаги ишчи ва хизматчилар ҳамда объект яқинидаги аҳолига, объектда ҳосил бўлган хавф тугрисида ҳабар беришнинг локал системасини ташкиллаштириш ва уни доимий тайёр ҳолатда сақлаш каби ишлар киради.

ФХ ларнинг хавфли ва зарарли факторлари таъсирида юз берадиган ёғинлар, портлашлар, заҳарли, радиактив моддаларни муҳитга тарқалиши иккиламчи факторлар жумласига киради.

Маълумки, нормал иш шароитида объектнинг дбирлар амалга оширилади. Лекин бу факторлар ФХ лар вақтида етарли даражада бўлмайди. Шу сабабли, ФХ ларнинг иккиламчи факторларидан ҳимоялашга қаратилган кушимча тадбирлар ишлаб чиқиш талаб этилади. Бундай тадбирларга- сақланадиган портлашга, ёнгинга хавфли ва захарли моддалар захирасини минимум даражагача камайтириш; сақлаш омборларини хавфсиз жода, мустаҳкам қилиб, шамол йуналишини, ёнгин ораликлари ва йўлакларини ёнгинга қарши сув таъминотини ҳисобга олган ҳолда қуриш; уларни ёнгин учурувчи воситалар, захира электр манбалари, алоқа воситалари, автомат сигнализация каби воситалар билан таъминлаш ишлари қиради.

4.2.2. Фавқулодда ҳолатлар оқибатларини бартараф этиш.

Авариялар, ҳалокатлар ва табиий офатлар оқибатларини бартараф этиш, мамлакатнинг авария-қутқарув хизматини доимий тайёр ҳолатини таъминлаш ҳамда ишлаб чиқариш корхоналарида авариялар ва ҳалокатларни олдини олишга қаратилган чора-тадбирларни бажарилиши устидан назорат қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикасида фақулотда ҳолатлар комитети тузилган. ФХ лар оқибатларини бартараф этишга қаратилган барча вазифалар босқичма-босқич, аниқ кетма-кетлик асосида максимал қисқа муддатлар ичида бажарилиши лозим. Биринчи босқичда аҳолини тезкор ҳимоялаш масалалари, ФХ лар хавфли факторларини тарқалишини чеклаш ва унинг таъсир даражасини камайтириш чора-тадбирлари ҳамда қутқарув ишларини амалга ошириш каби вазифалар амалга оширилади.

Аҳолини тезкор ҳимоялашнинг асосий тадбирларига хавф тўғрисидаги режимга риоя қилишни таъминлаш; хавфли зоналардан эвакуация қилиш; табиий профлактик тадбирларни амалга ошириш, жароҳатланганларга тиббий ва бошқа турдаги ёрдамлар курсатиш каби ишлар қиради.

ФХ лар таъсир доирасини чеклаш ва унинг оқибатларини сусайтиришга қаратилган тадбирлар асосан: аварияларни локализациялаш, ишлаб чиқариш технологик жараёнларини тўхтатиш ёки ўзгартириш, ёнгинни олдини олиш ёки уни ўчириш каби вазифаларни ўз ичига олади.

Қутқариш ва бошқа турдаги кечиктириб бўлмайдиган тадбирлар жумласига бошқариш органларини, куч ва воситаларни тайёр ҳолатга келтириш, зарарланиш ўчоғини разведка қилиш ва мавжуд ҳолатни баҳолаш каби вазифалар киради.

Иккинчи босқич вазифаларига ФХ лар оқибатларини бартараф этиш бўйича қутқарув ҳамда бошқа кечиктириб бўлмайдиган ишларни амалга ошириш киради. Бу ишлар узлуксиз равишда қутқарувчилар ва бартараф этувчилар сменаларини алмаштирган ҳолда хавфсизлик техникаси ва эҳтиёт чораларига тулиқ амал қилиб бажарилиши шарт.

Қутқарув ишлари жараҳатланганларни қидириб топиш, уларни ёнадиган бинолар, ҳаробалар, транспорт воситалари ичидан олиб чиқиш, одамларни хавфли зоналардан эвакуация қилиш, жароҳатланганларга биринчи ёрдам кўрсатиш ва шу каби бошқа ёрдамларни амалга ошириш ишларини ўз ичига олади.

Кечиктириб бўлмайдиган ишлар жумласига эса ёнгинни лакализациялаш ва учиртиш, конструкцияларни мустаҳкамлаш, қутқарув ишларини амалга ошириш мақсадида коммунал-энергетик сетларни, алоқа ва йўлларни тиклаш, одамларга санитар ишлов бериш, дезактивациялаш ва дегазациялаш ишларини амалга ошириш каби вазифалар киради.

Қутқарув ва кечиктириб бўлмайдиган ишлар жумласига аҳолини барча турдаги воситалар билан таъминлаш, жумладан, уларни хавфсиз жойларга жойлаштириш, озиқ-овқат ва сув билан таъминлаш, тиббий ёрдам кўрсатиш ҳамда материал ва молиявий ёрдамлар беришни амалга ошириш каби вазифалар ҳам киради.

Иккинчи босқич вазифаларига авариялар, ҳалокатлар ва табиий офатлар юз берган районлардаги аҳоли фаолиятини таъминлаш масалалари киради. Бу мақсадда турар жойларни тиклаш ёки вақтинчалик турар жойлар барпо этиш, энергия ва сув таъминотини, алоқа линияларини, коммунал хизмат объектларини тиклаш, зарарланиш ўчоғига санитар ишлов бериш, аҳолига озиқ-овқат маҳсулотлари ҳамда бирламчи эҳтиёж буюмлари билан

ёрдам кўрсатиш ишлари амалга оширилади. Ушбу босқич нихоясида эвакуация қилинган аҳоли ўз жойларига қайтарилади ва халқ хўжалик объектларининг ишлаши тикланади. Айрим ФХ лар нинг содир бўлиши олдиндан аниқланиши мумкин. Бундай ҳолатларда амалга оширилиши лозим бўлган барча ишлар олдиндан ишлаб чиқилган режа асосида амалга оширилади. Биринчи гуруҳдаги тадбирлар аҳолини ҳимоялаш мақсадида амалга оширилади. Бу тадбирларга- аҳолига хавф тугрисида маълумот бериш ва хабар бериш; ҳимоя воситаларининг тайёр ҳолга келтириш; бошқариш системалари ва воситаларининг тайёрлигини текшириб куриш; ШХВ ларини аҳолига тарқатишга тайёрлаш ва тарқатиш; тиббий профилактика, санитар ва эпидемияга қарши тадбирларни ўтказиш; эвакуацияга тайёрланиш ва талаб этилган шароитларга хавф таҳдид соладиган районларда аҳолини эвакуация қилиш каби вазифалар киради.

Иккинчи гуруҳдаги тадбирларга ФХ ларнинг хавфли ва зарарли факторларини бартараф этишга қаратилган вазифалар киради. Бу тадбирларга-халқ хўжалиги объектлари ишини тўхтатиш ёки иш режимини ўзгартириш; энергия, сув, газ системаси иш режимини ўзгартириш ёки вақтинча тўхтатиш; мавжуд инженерлик иншоотларини мустаҳкамлаш ёки кўшимча куриш; ёнғинга қарши тадбирлар ўтказиш; хавфли районлардан материал бойликлар ва чорва молларини олиб чиқиш; озиқ-овқат, озиқа ҳом ашёси ва сув манбаларини ҳимоялаш каби ишлар киради.

ФХ лар содир бўлганлиги тугрисида хабар олингач, биринчи навбатда белгиланган маълумотларни тўғрилиги текширилиб, қўшимча ахборот ва маълумотлар олиш бўйича тадбирлар амалга оширилади. Чунки, турли хил ФХ ларнинг ҳар хил шароитлардаги оқибатлари турлича бўлиши мумкин. Шу сабабли, дастлаб, ФХ лар таъсирида юзага келиши мумкин бўлган иккиламчи, учламчи ва ҳ.к. хавфли факторлар аниқланиб, кейингагина комплекс тадбирлар амалга оширилади.

ЯКУНИЙ ХУЛОСА

Ўзбекистон Республикасида фермерларга катта аҳамият қаратилмоқда. Сабаби, Республикада асосий етиштириб чиқариладиган маҳсулотлар фермерлар зиммасига юклатилган. Фермерлар хўжалик маҳсулотларини сифатли етиштириб, уларни жаҳон бозорларига олиб чиқиш учун мамлакатимизда чора тadbирлар ташкиллаштирилиб, бир қатор қонун ва қарорлар ишлаб чиқилган. Бунга мисол қилиб Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган "Фермер хўжалиги тўғрисида"ги Қонунини олишимиз мумкин. Шунга кўра Ўзбекистон Республикасининг 23.03.2006 йил ЎРҚ-26-сон Қонунининг 1-моддасига Ўзбекистон Республикасининг 28.12.2007 йил ЎРҚ-138-сон Қонунининг 9-моддасига асосан таҳрирга ўзгартиришлар киритилди.

Битирув малакавий иши ҳам РНР технологияси асосида фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи веб сайт яратишга бағишланди. Унга кўра қуйидаги масалалар кўриб чиқилди:

1. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи интернет дўконларнинг ҳозирги ҳолати билан танишиб чиқилди;
2. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширишда Интернетдан фойдаланиш технологияси кўриб чиқилди;
3. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосидаги электрон тижорат турлари таҳлил қилинди;
4. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширишда рекламани ташкиллаштириш масалалари кўриб чиқилди;
5. Фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўконини ташкил этишда серверлар таҳлил қилинди;
6. РНР технологияси асосида фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўконини Web дизайнини ташкиллаштирилди;
7. Фермер хўжалик маҳсулотлари Интернет дўконини яратишда ишлатиладиган РНР ва бошқа дастурий воситалар танланди.

Бунга кўра PHP дастурлаш тили, MySQL маълумолар базаси ва Apache веб сервери танланди;

8. Фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи веб сайтдан фойдаланиш технологияси ёритиб берилди;
9. PHP дастурлаш тили асосида фермер хўжалик маҳсулотлари савдосини амалга оширувчи веб сайтнинг хавфсизлик масалалари ташкиллаштирилди.

Ишнинг натижаси сикатида PHP технологиясига асосланган фермер хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчи динамик веб сайт яратилди. Ушбу сайт келажакда Ўзбекистон Республикасидаги фермерларнинг маҳсулотларини Интернет орқали сотишда ва сотиб олишда муҳим ўрин эгаллаши кутилмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг «Ахбоортлаштириш тўғрисида» қонуни, 2004 йил 11 февраль.
2. Ўзбекистон Республикаси президентининг "Фермер хўжалиги тўғрисида" қонун, 2004 йил 26 август 662-II-сон
3. Ўзбекистон Республикасининг "Электрон тижорат"тўғрисидаги қонуни. 2004 йил 21 май.
4. Ўзбекистон Республикасининг "Электрон рақамли имзо"тўғрисидаги қонун лойиҳаси. 11 декабрь 2003 йил.
5. Программа развития электронной коммерции на период до 2010 года в Республике Узбекистан (принята 12 мая 2005г)
6. Программа внедрения электронных технологий в государственное управление на период 2003-2010 годы [//www.uzinfocom.uz](http://www.uzinfocom.uz)
7. И.Т.Балабанов. Электронная коммерция Учебное пособие для вузов. М. 2004
8. Рейман Л.Д. Электронная коммерция. Москва. «Фиорд-инфо».-2002.
9. Нир Вулкан. Электронная коммерция. Москва. Изд-во «Интернет-трейдинг», 2003.
10. Юрасов А.В. Электронная коммерция. Москва. Изд-во «Дело», 2003.
11. Быков В. А. Электронный бизнес и безопасность. — М.: Радио и связь, 2000 г.
12. Галкин С. Е. Бизнес в Интернет. — М: «Центр», 1998 г.
13. Гуров Г. Г. Интернет для бизнеса. — М., 1997 г.
14. Глушаков С.В., Ломотько Д.В. Базы данных (2001). Издательство : Родина-Фодио 2002г с504
15. Козье Д Электронная коммерция. Издательство: Русская Редакция 1999г с288
16. Лаура Томпсон, Люк Веллинг /пер с Англ. «Разработка Web-приложений на PHP и MySQL» Москва- Санкт-Петербург-Киев. «ДиаСофт», 2003г с 672

17. Котеров Д., Костарев А. PHP 5 в подлиннике. Издательство : BHV-Санкт-Петербург 2005г с1120
18. Малыхина М.П. Базы данных: основы, проектирование, использование. Издательство: BHV-Санкт-Петербург 2004г с499
19. Царев В.В., Кантарович А.А. Учебник Электронная коммерция. Издательство: ПИТЕР 2002 г., с 320

Интернет манбалари:

20. www.gov.uz Ўзбекистон давлат қонунлари сайти
21. www.ziynet.uz Ziynet ресурслари
22. www.ref.uz Ўзбекистондаги реферат ва мустақил ишлар тўплами сайти
23. www.yahoo.com қидирув тизими
24. www.google.com қидирув тизими
25. www.uz Ўзбекистон сайтлари ҳақида маълумот сайти

ИЛОБА

Index.php

```
<?php

    ini_set("display_errors", "1");

    //make sure that URL does not contain something like
    index.php/?parameter1=1&... //

    //include core files
    include("./cfg/connect.inc.php");
    include("./includes/database/mysql.php");
    include("./cfg/general.inc.php");
    include("./cfg/appearance.inc.php");
    include("./cfg/functions.php");
    include("./cfg/category_functions.php");
    include("./cfg/language_list.php");

    session_start();

    ini_set("display_errors", "1");

    //init Smarty
    require 'smarty/smarty.class.php';
    $smarty = new Smarty; //core smarty object
    $smarty_mail = new Smarty; //for e-mails

    //select a new language?
    if (isset($_POST["new_language"]))
    {
        $_SESSION["current_language"] = $_POST["new_language"];
    }

    //current language session variable
    if (!isset($_SESSION["current_language"]) ||
        $_SESSION["current_language"] < 0 ||
        $_SESSION["current_language"] > count($lang_list))
        $_SESSION["current_language"] = 0; //set default
language
    //include a language file
    if (isset($lang_list[$_SESSION["current_language"]]) &&
        file_exists("./languages/".$lang_list[$_SESSION["current_language"]]-
        >filename))

        include("./languages/".$lang_list[$_SESSION["current_language"]]-
        >filename); //include current language file
    else
    {
        die("<font color=red><b>ERROR: Couldn't find language
file!</b></font>");
    }

    //connect to the database
```

```

db_connect(DB_HOST,DB_USER,DB_PASS) or die (db_error());
db_select_db(DB_NAME) or die (db_error());

//get currency ISO 3 code
$currency_iso_3 = (defined('CONF_CURRENCY_ISO3')) ? CONF_CURRENCY_ISO3
: "USD" ;
$smarty->assign("currency_iso_3", $currency_iso_3);

//load all categories to array $cats to avoid multiple DB queries
(frequently used in future - but not always!)
$cats = array();
$i=0;
$q = db_query("SELECT categoryID, name, parent, products_count,
description, picture FROM ".CATEGORIES_TABLE." where categoryID<>0 ORDER BY
name") or die (db_error());
while ($row = db_fetch_row($q))
{
    $cats[$i++] = $row;
}

//set $categoryID
if (isset($_GET["categoryID"]) || isset($_POST["categoryID"]))
    $categoryID = isset($_GET["categoryID"]) ? $_GET["categoryID"]
: $_POST["categoryID"];
else $categoryID = 0;

$categoryID = (int)$categoryID;

//$productID
if (!isset($_GET["productID"]))
{
    if (isset($_POST["productID"]))
    {
        $productID = (int)$_POST["productID"];
    }
}
else
{
    $productID = (int)$_GET["productID"];
}

//and different vars...
if (isset($_GET["register"]) || isset($_POST["register"]))
    $register = isset($_GET["register"]) ? $_GET["register"] :
$_POST["register"];
if (isset($_GET["update_details"]) || isset($_POST["update_details"]))
    $update_details = isset($_GET["update_details"]) ?
$_GET["update_details"] : $_POST["update_details"];
if (isset($_GET["order"]) || isset($_POST["order"]))
    $order = isset($_GET["order"]) ? $_GET["order"] :
$_POST["order"];
if (isset($_GET["check_order"]) || isset($_POST["check_order"]))
    $check_order = isset($_GET["check_order"]) ?
$_GET["check_order"] : $_POST["check_order"];

```

```

        if (isset($_GET["proceed_ordering"]) ||
isset($_POST["proceed_ordering"]))
            $proceed_ordering = isset($_GET["proceed_ordering"]) ?
$_GET["proceed_ordering"] : $_POST["proceed_ordering"];

        if (!isset($_SESSION["vote_completed"])) $_SESSION["vote_completed"] =
array();

        //checking for proper $offset init
        $offset = isset($_GET["offset"]) ? $_GET["offset"] : 0;
        if ($offset<0 || $offset % CONF_PRODUCTS_PER_PAGE) $offset = 0;


        if (isset($productID)) //to rollout categories navigation table
        {
            $q = db_query("SELECT categoryID FROM ".PRODUCTS_TABLE." WHERE
productID='$productID'") or die (db_error());
            $r = db_fetch_row($q);
            if ($r) $categoryID = $r[0];
        }

        //set Smarty include files dir
        $smarty->template_dir = $lang_list[$_SESSION["current_language"]]-
>template_path;
        $smarty_mail->template_dir =
$lang_list[$_SESSION["current_language"]]->template_path."/mail";

        //assign core Smarty variables

        $smarty->assign("lang_list", $lang_list);
        $smarty->assign("lang_list_count", count($lang_list));

        if (isset($_SESSION["current_language"])) $smarty-
>assign("current_language", $_SESSION["current_language"]);
        // - following vars are used as hidden in the customer survey form
        $smarty->assign("categoryID", $categoryID);
        if (isset($productID)) $smarty->assign("productID", $productID);
        if (isset($_GET["currency"])) $smarty->assign("currency",
$_GET["currency"]);
        if (isset($_GET["user_details"])) $smarty->assign("user_details",
$_GET["user_details"]);
        if (isset($_GET["aux_page"])) $smarty->assign("aux_page",
$_GET["aux_page"]);
        if (isset($_GET["show_price"])) $smarty->assign("show_price",
$_GET["show_price"]);
        if (isset($_GET["adv_search"])) $smarty->assign("adv_search",
$_GET["adv_search"]);
        if (isset($_GET["searchstring"])) $smarty->assign("searchstring",
$_GET["searchstring"]);
        if (isset($register)) $smarty->assign("register", $register);
        if (isset($order)) $smarty->assign("order", $order);
        if (isset($check_order)) $smarty->assign("check_order", $check_order);

```



```

//set default main_content template to homepage
$smarty->assign("main_content_template", "home.tpl.html");
// includes all .php files from includes/ dir
$includes_dir = opendir("./includes");
while ( ($inc_file = readdir($includes_dir)) != false )
    if (strstr($inc_file, ".php"))
    {
        include("./includes/$inc_file");
    }

// output:

//security warnings!
if (file_exists("./install.php"))
{
    echo "<center>".WARNING_DELETE_INSTALL_PHP."</center>";
}
if (file_exists("./forgot_password.php"))
{
    echo "<center>".WARNING_DELETE_FORGOTPW_PHP."</center>";
}

if (!is_writable("./products_pictures") ||
!is_writable("./templates_c"))
{
    echo "<center>".WARNING_WRONG_CHMOD."</center>";
}

//show administrative mode link if logged in as administrator
include("./checklogin.php");
if (isset($_SESSION["log"]) && isset($_SESSION["pass"]))
    echo "<br><center><a href=\"admin.php\"><font
color=red>".ADMINISTRATE_LINK."</font></a></center><p>";

//show Smarty output
$smarty->display($lang_list[$_SESSION["current_language"]]-
>template_path."index.tpl.html");

?>

```

Admin.php

```

<?php

    ini_set("display_errors", "1");

//main admin module

function add_department($admin_dpt)
    //adds new $admin_dpt to departments list
{
    global $admin_departments;

    $i = 0;

```

```

        while ($i<count($admin_departments) &&
$admin_departments[$i]["sort_order"] < $admin_dpt["sort_order"]) $i++;
        for ($j=count($admin_departments)-1; $j>=$i; $j--)
            $admin_departments[$j+1] = $admin_departments[$j];
        $admin_departments[$i] = $admin_dpt;
    }

function __escape_string($_Data)
{
    return str_replace("'", "\'", str_replace('\\', '\\\\',
stripslashes($_Data)));
}

include("./cfg/connect.inc.php");
include("./includes/database/mysql.php");
include("./cfg/general.inc.php");
include("./cfg/appearance.inc.php");
include("./cfg/functions.php");
include("./cfg/category_functions.php");
include("./cfg/language_list.php");

session_start();

//authorized login check
include("./checklogin.php");
if (!isset($_SESSION["log"]) || !isset($_SESSION["pass"]))
//unauthorized
{
    //show authorization form
    header("Location: access_admin.php");
    die("<script>>window.location='access_admin.php';</script>");
}

define('WORKING_THROUGH_ADMIN_SCRIPT', true); //for security purposes

//logout?
if (isset($_GET["logout"])) //logout
{
    //show authorization form
    $_SESSION["log"] = "";
    $_SESSION["pass"] = "";
    unset($_SESSION["log"]);
    unset($_SESSION["pass"]);
    die("<script>>window.location='access_admin.php';</script>");
}

//init Smarty
require 'smarty/smarty.class.php';
$smarty = new Smarty; //core smarty object
$smarty_mail = new Smarty; //for e-mails

if (!isset($_SESSION["current_language"]) ||
    $_SESSION["current_language"] < 0 ||
    $_SESSION["current_language"] > count($lang_list))

```

```

        $_SESSION["current_language"] = 0; //set default
language

        if (isset($lang_list[$_SESSION["current_language"]]) &&
file_exists("./languages/".$lang_list[$_SESSION["current_language"]]-
>filename))

            include("./languages/".$lang_list[$_SESSION["current_language"]]-
>filename); //include current language file
        else
        {
            die("<font color=red><b>ERROR: Couldn't find language
file!</b></font>");
        }

        //connect to database
        db_connect(DB_HOST,DB_USER,DB_PASS) or die (db_error());
        db_select_db(DB_NAME) or die (db_error());

        //set Smarty include files dir
        $smarty->template_dir = $lang_list[$_SESSION["current_language"]]-
>template_path."/admin";
        $smarty_mail->template_dir =
$lang_list[$_SESSION["current_language"]]->template_path."/mail";

        //get currency ISO 3 code
        $currency_iso_3 = (defined('CONF_CURRENCY_ISO3')) ? CONF_CURRENCY_ISO3
: "USD" ;
        $smarty->assign("currency_iso_3", $currency_iso_3);

        // several functions

        function mark_as_selected($a,$b) //required for excel import
        //returns " selected" if $a == $b
        {
            return !strcmp($a,$b) ? " selected" : "";
        } //mark_as_selected

        function get_NOTempty_elements_count($arr) //required for excel import
        //gets how many NOT NULL (not empty strings) elements are
there in the $arr
        {
            $n = 0;
            for ($i=0;$i<count($arr);$i++)
                if (trim($arr[$i]) != "") $n++;
            return $n;
        } //get_NOTempty_elements_count

        //end of functions definition

        //define department and subdepartment

```

```

if (!isset($_GET["dpt"]))
{
    $dpt = isset($_POST["dpt"]) ? $_POST["dpt"] : "";
}
else $dpt = $_GET["dpt"];
if (!isset($_GET["sub"]))
{
    if (isset($_POST["sub"])) $sub = $_POST["sub"];
}
else $sub = $_GET["sub"];

//define smarty template
$smarty->assign("admin_main_content_template", "default.tpl.html");
$smarty->assign("current_dpt", $dpt);

//get new orders count
$q = db_query("select count(*) from ".ORDERS_TABLE) or die
(db_error());
$n = db_fetch_row($q);
$smarty->assign("new_orders_count", $n[0]);

$admin_departments = array();

// includes all .php files from includes/ dir
$includes_dir = opendir("./includes/admin");
$file_count = 0;
while ( ($inc_file = readdir($includes_dir)) != false )
    if (strstr($inc_file, ".php"))
    {
        include("./includes/admin/$inc_file");
        $file_count++;
    }

if (isset($sub)) $smarty->assign("current_sub", $sub);

$smarty->assign("admin_departments", $admin_departments);
$smarty->assign("admin_departments_count", $file_count);

//show Smarty output
$smarty->display($lang_list[$_SESSION["current_language"]]-
>template_path."admin/index.tpl.html");
?>

```

Access_admin.php

```

<?php

ini_set("display_errors", "1");

//admin mode access file

session_start();

```

```

include("../cfg/connect.inc.php");

if (isset($_POST["authorize"]))
{
    if (!strcmp(base64_encode($_POST["login"]), ADMIN_LOGIN) &&
!strcmp(md5($_POST["password"]), ADMIN_PASS))
    { //login ok
        $_SESSION["log"] = ADMIN_LOGIN;
        $_SESSION["pass"] = ADMIN_PASS;
        //redirect to the admin interface
        header("Location: admin.php");
    }
    else $errorStr = "Invalid login and/or password";
}

?>
<html>
<head>
<link rel=STYLESHEET href="style1.css" type="text/css">
<meta http-equiv="Content-Type" content="text/html; charset=iso-8859-1">
<title>Administrator login</title></head>
<body>
<center>

<?php
    if (isset($errorStr)) echo "<font color=red><b>$errorStr</b></font>";
?>

<form name="form1" method="post" action="access_admin.php">
    <table border="0" cellpadding="2" cellspacing="1" bgcolor="#333333">
        <tr bgcolor="#CCCCCC">
            <td colspan="2" align=center><h4>Administrator login</h4></td>
        </tr>
        <tr bgcolor="#FFFFFF">
            <td align="right">Login:</td>
            <td>
                <input type="text" name="login"><?php if (isset($_POST["login"]))
echo '
value="'.str_replace("\'", "&quot;", stripslashes($_POST["login"])).'";?>></td>
>
            </tr>
            <tr bgcolor="#FFFFFF">
                <td align="right">Password:</td>
                <td>
                    <input type="password" name="password"></td>
                </tr>
            </table>

            <p>
                <input type="hidden" name="authorize" value="1">
                <input type="submit" value="Login">
            </p>
        </form>
        <p><a href="index.php">Go to front-end...</a></p>
    </center>

```

```
</body>
</html>
```

Category.php

```
<?php

    ini_set("display_errors", "1");

    //ADMIN :: categories managment

    include("../cfg/connect.inc.php");
    include("../includes/database/mysql.php");
    include("../cfg/category_functions.php");
    include("../cfg/general.inc.php");

    //connect to database
    db_connect(DB_HOST,DB_USER,DB_PASS) or die (db_error());
    db_select_db(DB_NAME) or die (db_error());

    //checking for authorized access
    session_start();

    //current language
    include("../cfg/language_list.php");
    if (!isset($_SESSION["current_language"]) ||
        $_SESSION["current_language"] < 0 ||
        $_SESSION["current_language"] > count($lang_list))
        $_SESSION["current_language"] = 0; //set default
language

        if (isset($lang_list[$_SESSION["current_language"]]) &&
            file_exists("../languages/".$lang_list[$_SESSION["current_language"]]-
            >filename))

            include("../languages/".$lang_list[$_SESSION["current_language"]]-
            >filename); //include current language file
        else
        {
            die("<font color=red><b>ERROR: Couldn't find language
            file!</b></font>");
        }

        include("../checklogin.php");
        if (!isset($_SESSION["log"]) || strcmp($_SESSION["log"],ADMIN_LOGIN))
//unauthorized
        {
            die ("You are not authorized to view this page");
        }

?><html>

<head>
```

```

<link rel=STYLESHEET href="images/backend/style-backend.css" type="text/css">
<meta http-equiv="Content-Type" content="text/html; charset=<?php echo
DEFAULT_CHARSET;?>">
<title><?php echo ADMIN_CATEGORY_TITLE;?></title>
<script>
function confirmDelete(text,url)
{
    temp = window.confirm(text);
    if (temp) //delete
    {
        window.location=url;
    }
}
</script>
</head>

<body bgcolor=#D2D2FF>

<?php
    function deleteSubCategories($parent) //deletes all subcategories of
category with categoryID=$parent
    {

        //subcategories
        $q = db_query("SELECT categoryID FROM ".CATEGORIES_TABLE."
WHERE parent=$parent and categoryID<>0") or die (db_error());
        while ($row = db_fetch_row($q))
        {
            deleteSubCategories($row[0]); //recurrent call
        }
        $q = db_query("DELETE FROM ".CATEGORIES_TABLE." WHERE
parent=$parent and categoryID<>0") or die (db_error());

        //move all product of this category to the root category
        $q = db_query("UPDATE ".PRODUCTS_TABLE." SET categoryID=0
WHERE categoryID=$parent") or die (db_error());
    }

    function category_Moves_To_Its_SubDirectories($cid, $new_parent)
    {

        //return true/false

        $a = false;
        $q = db_query("SELECT categoryID FROM ".CATEGORIES_TABLE."
WHERE parent=$cid and categoryID<>0") or die (db_error());
        while ($row = db_fetch_row($q))
        {
            if ($row[0] == $new_parent) $a = true;
            else
                $a =
category_Moves_To_Its_SubDirectories($row[0],$new_parent);
        }
        return $a;
    }

```

```

    }

    if (!isset($w)) $w=-1; //parent

    if (isset($_GET["picture_remove"])) //delete category thumbnail from
server
    {
        $q = db_query("SELECT picture FROM ".CATEGORIES_TABLE." WHERE
categoryID='".$_GET["c_id"]."' and categoryID<>0") or die (db_error());
        $r = db_fetch_row($q);
        if ($r[0] && file_exists("./products_pictures/$r[0]"))
unlink("./products_pictures/$r[0]");
        db_query("UPDATE ".CATEGORIES_TABLE." SET picture='' WHERE
categoryID='".$_GET["c_id"]."'") or die (db_error());
    }

    if (isset($_POST["save"]) && $_POST["name"]) { //save changes

        if (!isset($_POST["must_delete"])) //add new category
        {
            $q = db_query("INSERT INTO ".CATEGORIES_TABLE." (name,
parent, products_count, description, picture, products_count_admin) VALUES
('".$_POST["name"]."',".$_POST["parent"].",0,'".$_POST["desc"]."',',0)") or
die (db_error());

            $pid = db_insert_id();
        }
        else //update existing category
        {
            if ($_POST["must_delete"] != $_POST["parent"]) //if not
moving category to itself
            {

                //if category is being moved to any of it's
subcategories - it's
                //neccessary to 'lift up' all it's
subcategories

                if
(category_Moves_To_Its_SubDirectories($_POST["must_delete"],
$_POST["parent"]))
                {

                    //lift up is required

                    //get parent
                    $q = db_query("SELECT parent FROM
".CATEGORIES_TABLE." WHERE categoryID<>0 and
categoryID='".$_POST["must_delete"]."'") or die (db_error());
                    $r = db_fetch_row($q);

                    //lift up
                    db_query("UPDATE ".CATEGORIES_TABLE."
SET parent='$r[0]' WHERE parent='".$_POST["must_delete"]."'") or die
(db_error());

                    //move edited category

```



```

        db_query("UPDATE ".CATEGORIES_TABLE."
SET name='".str_replace("<","&lt;",$_POST["name"])."',
description='".$_POST["desc"]."', parent='".$_POST["parent"]."' WHERE
categoryID='".$_POST["must_delete"]."'") or die (db_error());

    }
    else //just move category
        db_query("UPDATE ".CATEGORIES_TABLE."
SET name='".str_replace("<","&lt;",$_POST["name"])."',
description='".$_POST["desc"]."', parent='".$_POST["parent"]."' WHERE
categoryID='".$_POST["must_delete"]."'") or die (db_error());
    }
    $pid = $_POST["must_delete"];

    update_products_Count_Value_For_Categories(0);

}

    if (isset($_FILES["picture"]) && $_FILES["picture"]["name"] &&
preg_match('/\.(jpg|jpeg|gif|jpe|pcx|bmp)$/i', $_FILES["picture"]["name"]))
//upload category thumbnail
    {

        //old picture
        $q = db_query("SELECT picture FROM ".CATEGORIES_TABLE."
WHERE categoryID='$pid' and categoryID<>0") or die (db_error());
        $row = db_fetch_row($q);

        //upload new photo
        $picture_name = str_replace(" ","_",
$_FILES["picture"]["name"]);
        if (!move_uploaded_file($_FILES["picture"]["tmp_name"],
"./products_pictures/$picture_name")) //failed to upload
        {
            echo "<center><font
color=red>".ERROR_FAILED_TO_UPLOAD_FILE."</font>\n<br><br>\n";
            echo "<a
href=\"javascript:window.close();\>\".CLOSE_BUTTON.</a></center></body>\n</h
tml>";

            exit;
        }
        else //update db
        {
            db_query("UPDATE ".CATEGORIES_TABLE." SET
picture='$picture_name' WHERE categoryID='$pid'") or die (db_error());
            SetRightsToUploadedFile(
"./products_pictures/".$picture_name );
        }

        //remove old picture...
        if ($row[0] && strcmp($row[0], $picture_name) &&
file_exists("./products_pictures/$row[0]"))
            unlink("./products_pictures/$row[0]");

    }
}

```

```

        //now close the window (in case of success)
        echo "<script>\n";
        echo "window.opener.location.reload();\n";
        echo "window.close();\n";
        echo "</script>\n</body>\n</html>";
    }
    else { //category edition from

        if (isset($_GET["c_id"])) //edit existing category
        {
            $q = db_query("SELECT name, description, picture FROM
            ".CATEGORIES_TABLE." WHERE categoryID='".$_GET["c_id"]."' and categoryID<>0")
            or die (db_error());

            $row = db_fetch_row($q);
            if (!$row) //can't find category....
            {
                echo "<center><font
                color=red>".ERROR_CANT_FIND_REQUIRED_PAGE."</font>\n<br><br>\n";
                echo "<a
                href=\"javascript:window.close();\">".CLOSE_BUTTON."</a></center></body>\n</h
                tml>";

                exit;
            }
            $title = "<b>$row[0]</b>";
            $n = $row[0];
            $d = $row[1];
            $picture = $row[2];

            if (isset($_GET["del"])) //delete category
            {

                //photo
                $q = db_query("SELECT picture FROM
                ".CATEGORIES_TABLE." WHERE categoryID='".$_GET["c_id"]."' and categoryID<>0")
                or die (db_error());

                $r = db_fetch_row($q);
                if ($r[0] &&
                file_exists("./products_pictures/$r[0]"))
                unlink("./products_pictures/$r[0]");

                //delete from db
                $q = db_query("DELETE FROM ".CATEGORIES_TABLE."
                WHERE categoryID='".$_GET["c_id"]."' and categoryID<>0") or die (db_error());

                deleteSubCategories($_GET["c_id"]);

                update_products_Count_Value_For_Categories(0);

                //close window
                echo "<script>\n";
                echo "window.opener.location.reload();\n";
                echo "window.close();";
                echo "</script>\n</body>\n</html>";
            }
        }
    }
}

```

```

    }
    else //create new
    {
        $title = ADMIN_CATEGORY_NEW;
        $n = "";
        $d = "";
        $picture = "";
    }

?>

<center><font color=purple><?php echo $title; ?></font></center>
<form enctype="multipart/form-data" action="category.php" method=post>

<table width=100% border=0>

<tr>
<td align=right>
<?php
    if (!isset($_GET["c_id"])) echo ADMIN_CATEGORY_PARENT;
    else echo ADMIN_CATEGORY_MOVE_TO;
?>
</td>
<td width=5%>&nbsp;</td>
<td>
<select name="parent">
<option value="0"><?php echo ADMIN_CATEGORY_ROOT;?></option>
<?php
    //fill the category combobox
    $tmp = isset($_GET["w"]) ? $_GET["w"] : $_POST["parent"];
    $cats = fillTheCList(0,0);
    for ($i=0; $i<count($cats); $i++)
    {
        echo "<option value=\"". $cats[$i][0]. "\"";
        if ($tmp == $cats[$i][0]) //select category
            echo " selected";
        echo ">";
        for ($j=0; $j<$cats[$i][5]; $j++) echo "&nbsp;&nbsp;&nbsp;";
        echo $cats[$i][1];
        echo "</option>";
    }
?>
</select>
</td>
</tr>

<tr>
<td align=right><?php echo ADMIN_CATEGORY_NAME;?></td>
<td>&nbsp;</td>
<td><input type="text" name="name" value="<?php echo
str_replace("\'", "&quot;", $n); ?>" size=13></td>
</tr>

<tr>
<td align=right><?php echo ADMIN_CATEGORY_LOGO;?></td>

```

```

<td>&nbsp;</td>
<td><input type="file" name="picture"></td>
<tr>
<td>&nbsp;</td>
<td>&nbsp;</td>
<td>
<?php
    if ($picture != "" && file_exists("./products_pictures/".$picture))
    {
        echo "<font class=average></font> <a class=small
href=\"products_pictures/".$picture.\">$picture</a>\n";
        echo "<br><a
href=\"javascript:confirmDelete('".QUESTION_DELETE_PICTURE."', 'category.php?c
_id=\".$_GET[\"c_id\"]\"&w=\".$_GET[\"w\"]\"&picture_remove=yes');\">".DELETE_BUTTO
N.\"</a>\n";
    }
    else echo "<font class=average>".ADMIN_PICTURE_NOT_UPLOADED.\"</font>";
?>
</td>
</tr>

<tr>
<td align=right><?php echo ADMIN_CATEGORY_DESC;?><br>(HTML)</td>
<td></td>
<td><textarea name="desc" rows=7 cols=22><?php echo
str_replace("\", "&quot;", $d); ?></textarea></td>
</tr>

</table>
<p><center>
<input type="submit" value="<?php echo SAVE_BUTTON;?>" width=5>
<input type="hidden" name="save" value="yes">
<input type="button" value="<?php echo CANCEL_BUTTON;?>"
onClick="window.close();">
<?php
    //$must_delete indicated which query should be made: insert/update
    if (isset($_GET["c_id"]))
    {
        echo "<input type=\"hidden\" name=\"must_delete\"
value=\"".$_str_replace("\", \"\", $_GET["c_id"]).\">\n";
        echo "<input type=\"button\" value=\"".$_DELETE_BUTTON.\"\"
onClick=\"confirmDelete('".QUESTION_DELETE_CONFIRMATION."', 'category.php?c_id
=\"".$_str_replace("\", \"\", $_GET["c_id"]).\"&del=1');\"";
    }
?>
</center></p>
</form>

</body>

</html>
<?php }; ?>

```

